

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

**ARAP HARFLİ MOĞOLCA SÖZLÜKLERDE
TARIM TERMİNOLOJİSİ**

Samet KARABACAK

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2018

ARAP HARFLİ MOĞOLCA SÖZLÜKLERDE
TARIM TERMİNOLOJİSİ

Samet KARABACAK

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Yüksek Lisans Programı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2018

ÖZET

KARABACAK, Samet. *Arap Harfli Moğolca Sözlüklerde Tarım Terminolojisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.

Ele alınan bu tezde, Moğol İmparatorluğu'nun XIII. ve XIV. yüzyıllarını kapsayan ve dilbilimsel anlamda Orta Moğolca olarak bilinen dönemde, Arap harfleriyle yazılmış Moğolca sözlüklerde geçen tarım terimleri ve tarım faaliyetlerinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Çalışmada öncelikle *Moğollar ve Tarım* konusu üzerinde durulmuştur. Cengiz Han dönemi öncesi Moğolistan'daki tarım faaliyetleri ile –dilbilimsel süreçte- Orta Moğolca olarak bilinen Cengiz Han dönemi ve biraz sonrası Moğolcasının tarım terimleri ve faaliyetleri, önceliği Moğol kaynakları olmak üzere Moğolların etkileşime geçtikleri Türk, Arap ve Farslılara ait birçok kaynaktan yararlanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Elde edilen tarım terimleri, kullanış biçimleriyle anlambilimsel açılarından tespit edilmiş, zaman zaman kelimelere ait etimoloji denemeleri aktarılmaya çalışılmış, Moğolların ve onlarla etkileşime geçmiş kültürlerin alt yapılarına ait tarımı ve tarıma dayalı çalışmaları mukayeseli olarak gösterilmiş, kelimelerin günümüz Moğolcasındaki varlıkları ve varsa kullanımları aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Moğolca, Orta Moğolca, Arap Harfli Moğolca Sözlükler, Eski yazı, Tarım Terminolojisi.

ABSTRACT

KARABACAK, Samet. *Agriculture Terminology In Mongolian Dictionaries With Arabic Letters*, Master Thesis, Ankara, 2018

In this thesis, it has been aimed to unveil the agricultural terms and their output in Mongolian written in Arabic Letters technically during the Middle Mongolian period and cover the XIIIth and the XIVth centuries of the Mongolian Empire.

In the study, primarily, the subject of Mongolians and Agriculture was dwelt upon. It has been attempted to specify the Central Asia agricultural activities prior to Genghis Khan era and the agricultural terms and activities during what is politically known as Middle Mongolian Genghis Khan era and later Mongolian, from resources mainly being Mongolian, as well as many other cultures such as Turkish, Arabic and Persian, which the Mongolians interacted with.

The obtained agricultural terms were identified by their usage style from semantic perspective, etymology samples were sometimes transferred, the agriculture and the activities related to it belonging to the substructure of Mongolians and the cultures interacted with them were comparatively shown, the meanings and if available the usage of the words in today Mongolian were cited.

Key Words

Mongolian, Middle Mongolian, The Dictionaries of Mongolian with Arabic Letters, Old Script, Terminology of Agriculture.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	iii
ETİK BEYAN.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xv
İŞARETLER DİZİNİ.....	xvi
ÖNSÖZ.....	xvii
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: MOĞOL DİLİ ve ORTA MOĞOLCA DÖNEMİ ESERLERİ.....	5
1.1. Moğol Dili.....	5
1.2. Batı Orta Moğolca Dönemine Ait Eserler.....	12
1.2.1. Cami’ü’t-Tevârih.....	12
1.2.2. Mukaddimetü’l- Edeb.....	13
1.2.3. Kitab-ı Mecmu-î Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî.....	14
1.2.4. İbn-i Mühennâ Lügati (Kitâb Hilyetü’l-İnsan ve Helbetü’l-Lisân)..	15
1.2.5. King Sözlüğü (King’s Dictionary).....	16
1.2.6. Nüzhetü’l – Kulûb.....	17
1.2.7. Şâmil el – Lugat.....	18
2. BÖLÜM: MOĞOLİSTAN, MOĞOLLAR VE TARIM.....	19
2.1. Moğolistan’da ve Moğollarda Tarım.....	19
2.1.1. Moğolistan’ın Coğrafi Özellikleri ve Tarım	19
2.1.2. Moğollarda Tarım	22
3. BÖLÜM: MOĞOLCA ‘TARIM’ TERİMLERİ	30

3.1. Eylemler.....	30
3.1.1. tariba.....	31
3.1.2. kelibe.....	32
3.1.3. çaçiba.....	32
3.1.4. katquba.....	32
3.1.5. urğu.....	33
3.1.6. kaduba.....	33
3.1.7. çabçiba.....	34
3.1.8. hitkebe.....	34
3.1.9. o[q]tulba.....	34
3.1.10. çitquba.....	34
3.1.11. çarman ūrba.....	35
3.1.12. qayalba.....	35
3.1.13. çinebe.....	35
3.1.14. açiba.....	36
3.1.15. elgebe.....	36
3.1.16. cuyuraba.....	36
3.1.17. iyba.....	37
3.1.18. tomaba.....	37
3.1.19. umisba.....	38
3.1.20. hücebe.....	38
3.1.21. hüc[r]ebe.....	38
3.1.22. butaba.....	39
3.2. Özneler.....	39
3.2.1. tari'āçi / tariyaçi(n).....	39
3.2.2. basgaçin.....	40
3.2.3. borçi.....	41
3.2.4. qudaldıquçi.....	41
3.3. Yerler.....	41
3.3.1. Tarım Yapılan Yerler.....	42
3.3.1.1. tari'anı qacar.....	42
3.3.1.2. çarman ūrqu yařar.....	42

3.3.1.3. tegirmenü oran.....	43
3.3.1.4. öleŋg.....	43
3.3.1.5. qacar.....	44
3.3.1.6. bay.....	44
3.3.1.7. ŧibar.....	45
3.3.1.8. bansu.....	45
3.3.1.9. keh[ē]r.....	45
3.3.1.10.çöl.....	46
3.3.2. Mahsül Saklama Yerleri.....	46
3.3.2.1. tari'āni ora	46
3.3.2.2. anbar.....	47
3.3.2.3. ger.....	47
3.4. Tarım Zamanları, Mevsimler ve Yağış Türleri.....	48
3.4.1. qura.....	48
3.4.2. namur.....	49
3.5. Tarım Ürünleri.....	49
3.5.1. Hububat Tarımı.....	51
3.5.1.1. hüren.....	51
3.5.1.2. tari'ān.....	51
3.5.1.3. burçaq.....	52
3.5.1.4. buyda[γ].....	52
3.5.1.5. arbai/ arpa.....	52
3.5.1.6. amun.....	53
3.5.1.7. kōnak.....	53
3.5.1.8. yege.....	54
3.5.1.9. tuturyan.....	54
3.5.1.10.marcimay.....	54
3.5.1.11.nohūd.....	55
3.5.2. Hububatlardan Elde Edilen Ürünler.....	55
3.5.2.1. qoličaqaŋ.....	55
3.5.2.2. kebek.....	55
3.5.2.3. qulir.....	56

3.5.2.4. etmek.....	56
3.5.2.5. lahša.....	56
3.5.2.6. ھاھا.....	57
3.5.3. Pamuk, Kendir Tarımı.....	57
3.5.3.1. bamuı.....	57
3.5.3.2. namuı.....	57
3.5.3.3. kibez/kibiz.....	57
3.5.3.4. kendir.....	58
3.5.4. Pamuk ve Kendirden Elde Edilen Ürünler.....	58
3.5.4.1. böz/ bez.....	58
3.5.4.2. arçür.....	59
3.5.4.3. et.....	59
3.5.4.4. kibiz I-II.....	60
3.5.4.4.1. I-kibiz.....	60
3.5.4.4.2. II-kibiz.....	60
3.5.4.5. kümlig.....	60
3.5.4.6. emüdün.....	61
3.5.4.7. qormay.....	61
3.5.4.8. hoymasun.....	61
3.5.5. Sebze Tarımı.....	61
3.5.5.1. ???.....	61
3.5.5.2. sarimsaq.....	62
3.5.5.3. songqina.....	62
3.5.6. Meyve Tarımı.....	62
3.5.6.1. çecek.....	62
3.5.6.2. labā.....	63
3.5.6.3. tūkey.....	63
3.5.6.4. yimiş.....	64
3.5.6.5. alima/ alma.....	64
3.5.6.6. anâr.....	64
3.5.6.7. armut.....	65
3.5.6.8. cigde.....	65

3.5.6.9. erük.....	65
3.5.6.10.qara yemiş.....	66
3.5.6.11.haiba.....	66
3.5.6.12.injir.....	66
3.5.6.13.jagaq.....	66
3.5.6.14.samur.....	66
3.5.6.15.ķabak.....	67
3.5.6.16.ķa'ün.....	67
3.5.6.17.ŗaftali.....	67
3.5.6.18.üzüm.....	67
3.5.6.19.quru üzüm.....	68
3.5.7.Meyvelerden Elde Edilen Ürünler.....	68
3.5.7.1. bekmez.....	68
3.5.7.2. bor.....	68
3.5.7.3. darasun.....	68
3.5.7.4. sirke.....	69
3.5.8.Sanayi Bitkileri ve Diğer Tarım Ürünleri.....	69
3.5.8.1. zejtün.....	69
3.5.8.2. zejtün tosun.....	69
3.5.8.3. çuyasunu çeçek.....	70
3.5.8.4. küncid.....	70
3.5.8.5. qosiyangur.....	70
3.5.8.6. qulusun.....	70
3.5.8.7. niŗün.....	71
3.5.8.8. ebesün.....	71
3.5.8.9. qoliasun.....	71
3.5.8.10.zire.....	71
3.5.8.11.örgesün.....	72
3.5.9.Tarım Faaliyetlerinden Elde Edilen Diğer Ürünler.....	72
3.5.9.1. budān.....	72
3.5.9.2. künesün.....	72
3.5.9.3. modun.....	73

3.5.9.4. tülēn.....	73
3.5.9.5. torıan.....	73
3.5.9.6. nungâsun.....	74
3.5.9.7. sisar.....	74
3.5.10. Tarım Faaliyetlerinden Elde Edilen Hayvansal Gıdalar.....	74
3.5.10.1.bal.....	74
3.5.10.2.bişlay.....	75
3.5.10.3.öndüge.....	75
3.5.10.4.sün.....	75
3.5.10.5.taray.....	75
3.5.10.6.tosun.....	76
3.5.10.7.umdân.....	76
3.6. Aletler.....	76
3.6.1. Tarımda Kullanılan Aletler.....	77
3.6.1.1. ancasun.....	77
3.6.1.2. ancasunu şidün.....	78
3.6.1.3. qadûr.....	78
3.6.1.4. tataġu.....	78
3.6.1.5. tegirmen/ degerme.....	78
3.6.1.6. tari'ānu cançıku çikrik.....	79
3.6.1.7. tegirmenü/ tōrük ġuri.....	79
3.6.1.8. tegirmen çā'ülqu temür.....	79
3.6.1.9. kibiz deledükçi.....	80
3.6.1.10.kibiz deledükçin numun.....	80
3.6.1.11.kibiz yarıkçin qabtasun.....	80
3.6.1.12.kibiz yarıkçin temür.....	80
3.6.1.13.qadasu.....	80
3.6.1.14.hūta.....	80
3.6.1.15.qobyā.....	81
3.6.2. Tarımda Kullanılan Diġer Aletler.....	81
3.6.2.1. kirō.....	81
3.6.2.2. qabçūr.....	81

3.6.2.3. burğu(i).....	82
3.6.2.4. hōli.....	82
3.6.2.5. süke.....	82
3.6.2.6. cemsek.....	82
3.6.2.7. haluya.....	83
3.6.2.8. aryamci.....	83
3.6.2.9. hutasun.....	83
3.6.2.10.hergür.....	84
3.6.2.11.tengür.....	84
3.6.2.12.tengehür.....	84
3.7. Sulama Yöntemleri.....	84
3.7.1.usun.....	85
3.7.2.bursu.....	85
3.7.3.tatül.....	86
3.7.4.üçüken tatül.....	86
3.7.5.quduy.....	86
3.7.6.atiz.....	86
3.8. Gübreleme Yöntemleri.....	87
3.8.1.haryal.....	87
3.8.2.bāsun.....	87
3.9. Ölçü Birimleri.....	88
3.9.1.batma[n].....	88
3.9.2.sauluyā.....	89
3.10. Tarım ve Yük Hayvanları.....	89
3.10.1. Tarımda Esnasında Kullanılan Hayvanlar.....	91
3.10.1.1.üküz.....	91
3.10.1.2.mori.....	92
3.10.1.3.adün.....	92
3.10.1.4.adūsun.....	93
3.10.1.5.aciryā.....	93
3.10.1.6.iri.....	94
3.10.1.7.tuyul.....	94

3.10.2. Mahsül Taşımada Kullanılan Yük Hayvanları.....	94
3.10.2.1.elcige[n].....	94
3.10.2.2.tülege.....	95
3.10.2.3.unaya.....	95
3.10.2.4.lüsa.....	95
3.10.2.5.iru.....	96
3.10.3. Tarım Hastalıklarına Sebep Olan Hayvanlar.....	96
3.10.3.1.qulyuna.....	96
3.10.3.2.sisamun.....	97
3.10.4. Tarım Yerleşkelerinde Beslenen Hayvanlar.....	97
3.10.4.1.daquq.....	98
3.10.4.2.imān.....	98
3.10.4.3.qoni.....	98
3.10.4.4.quça.....	99
SONUÇ.....	100
KAYNAKÇA.....	102
MODERN MOĞOLCA DİZİN.....	107
EK 1. Etik Kurul İzni Muafiyet Formu.....	108
EK 2. Orijinallik Raporu.....	109
EK 3. Turnitin Benzerlik İndeksi.....	110

KISALTMALAR

- Bk.** : bakınız
- ED** : *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*
- İM** : *İbni Mühennâ Lügati Kilisli Rifat Yayını; İbni Mühennâ*
- İMM** : *Moğolca İbni Mühenna Lügati*
- KS** : *King Sözlüğü; The King's Dictionary*
- KTM** : *Kitâb-ı Mecmû-i Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*
- ME** : *Mukaddimetü'l-Edeb*
- MGT** : *Moğolların Gizli Tarihi*
- MM** : *Modern Moğolca; Moğolca-Türkçe Sözlük*
- Mo** : *Klasik Moğolca*
- NQ** : *Nüzhetü'l – Kulûb*
- TMEN** : *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*

İŞARETLER

- : Mastar ekini gösterir.
- // : Aynı kelimeye ait farklı örnekler ayracı
- / : Modern Moğolcadaki kullanım parantezini ve ekleri gösterir.
- [ ] : Sözcüğün okunmayan harfini gösterir.
- ? : Tanıklanmamış kelime; tahmin edilen kelimeleri gösterir.
- ( ) : Sözcükte yazılmayan harfleri gösterir.
- + : kökü sonrası yapım ekini gösterir.
- < : Daha eski bir şekilden gelir
- ~ : Değişken şekil

Müنگke Tengri – Yin Küçü-dür
'Mengü Tanrı'nın gücü ile'
(Çinggis Han'ın Besmelesi)

ÖNSÖZ

Türklerin anavatanı olarak bilinen Orta Asya bozkırları -özellikle bugünkü Moğolistan sınırları- ile kültür, sanat, inanç gibi birçok değeri ortak bir şekilde yaşattığımız Moğollar hakkında ne yazık ki istenilen düzeyde araştırmalar yapılmamaktadır.

Orta Asya araştırmaları, birçok milletle etkileşime geçmiş, bozkır kültürünün mimarları olan Türklere ve Moğollara ait bilgiler, özellikle Çin başta olmak üzere Arap, Fars, Ermeni ve daha birçok milletin yazmaları ve belgelerinde mevcuttur. Aslında başlangıçtan bugüne dünyanın yapılanması konusunda tarihe bir şekilde mal olmuş bu toplumlar, araştırmacıları hiçbir zaman zorda bırakmamıştır. Başta Köktürk abideleri olmak üzere Taryat Yazıtı, Yesüنگke Taşı ve Moğolların Gizli Tarihi gibi sayısız eser, bizlere bu toplumların siyasî, sosyo-kültürel vb. birçok alanda, kendileri hakkında bilgileri aktarmayı başarmışlardır. Son dönemlerde önem verilen Orta Asya toplumlarına ait araştırmalar, bizlere bu durumu ispatlar niteliktedir.

Türkiye’de yapılan Türkoloji ve Mongolistik araştırmaların çoğunluğunun, Türk - İslam devletleri dönemlerine fazlasıyla yönelmişken, Moğollara ait araştırmaların gözardı edildiği bilinen bir gerçektir. İslam öncesi dönemde Orta Asya bozkırlarında göçebe kültürü benimseyen -daha doğrusu konar-göçer kültüre sahip- Türk-Moğol tarihine ve kültürüne yönelik araştırmaların yetersizliği de söz konusudur.

Tarihsel süreçte Türk-Moğol ortak mirasının dünya düzenine bıraktığı izler, bizlerin eksik yaptığı veya yapmadığı araştırmalar yüzünden etkisini yitirmektedir. Bu duruma katkı sağlamak adına yapılmaya çalışılan Arap harfli Moğolca sözlüklerin kaynak alınarak hazırlandığı bu araştırmada, öncelikle bugünkü Moğolistan bozkırlarının özellikleri ve tarihsel süreçteki verimliliği aktarılmaya çalışılmış, daha sonra Moğolların, İmparator Cengiz Han ve sonrası döneminde, -özellikle bu topraklar üzerinde- yaptıkları tarım faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Dilbilimsel alanda ise

Moğolların konuştukları Moğol diliyle beraber Cengiz Han'ın son dönemleriyle başlayıp yine onun ölümünden biraz sonraki süreci kapsayan Orta Moğolca dönemi ve bu dönemde Arap harfleriyle yazılan Moğolca sözlüklerdeki tarım kelimeleri incelenmiştir.

Elde edilen çalışma boyunca kılavuzluğunu ve bilgisini benden esirgemeyen sayın danışman hocam Doç. Dr. Bülent GÜL başta olmak üzere adlarını sayamadığım tüm hocalarıma,

Maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman üzerimden eksik etmeyen, tez konum hakkındaki (yörük) bilgisiyle benimle tartışmalar ve değerlendirmeler yapan Ulu Çınar'ım, babam Necmettin KARABACAK'a ve ailesine,

Yüksek lisans eğitimime başladığım günden beri her zaman yanımda olan ve dostluklarını benden esirgemeyen çok değerli dostlarıma saygı, minnet ve teşekkürü borç bilirim.

Sağolun.

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Sözlükler, dünya medeniyetlerinin incelenmesi hususunda, bir toplumun yaşanmış ve yaşanılabilir tüm alanlarındaki etken rolünü ortaya koymaktadır. Yazıldıkları devrin düşünce yapısını, yaklaşımlarını ve işleyişini aktaran kaynakların en önemlilerinden biri olarak açıkça gösterebilirler. Bu durumu takiben, Arap Harfli Moğolca Sözlükler, Moğolların dünya algısını, yaşayış tarzlarını, inançlarını ve hatta temel ihtiyaçlarını, diğer milletlerle olan etkileşimlerini mukayeseli bir şekilde ortaya koymakta çok büyük rol oynamaktadırlar.

Bu çalışma, dünya tarihindeki yönetimler arasında en büyük ve en kudretli ordularından birine sahip devlet yapılanmasını başarıyla gerçekleştirmiş Moğol İmparatorluğu'nun Orta Moğolca dönemindeki tarıma bakış açısını ve tarımsal faaliyetlerini, sosyo-ekonomik ve kültürel yaşam tarzlarına bağlı kalarak ele almaktadır. Arap Harfli Moğolca Sözlüklerde yer verilen tarım ile ilgili tüm terimler ve bu terimlere ek olarak tarımla ilişkisinin bulunduğu öngörülen, Moğol sosyo-kültürel hayatı, iktisadi ve kültürel alanlarda varolan bazı terimler de tespit edilmeye çalışılmıştır. Dilbilimsel alanda incelenmiş bu sözlüklerde geçen tarım terimleri, '*eylemler – özneler – yerler – zamanlar – ürünler - aletler...*' sistematığıyla sınıflandırılmıştır. Ayrıca sınıflandırılan bu terimler, köken, içerik ve güncel kullanım alanlarına göre de incelenmiştir. Kelimelerin bazılarında gerçekleştirilmeye çalışılan etimoloji denemeleri ve anlambilimsel yorumlamalar, Moğolca tarım terimlerinin köken bilgilerine ulaşma çabasının yanı sıra bozkır kültürüne sahip Moğolların göçebe ve yerleşik yapılı komşu milletleriyle olan özellikle sözlü ve sosyal etkileşimlerini ortaya çıkarmada yardımcı rol üstlenmektedir.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Türkiye'de, Moğollar ve Moğol dili alanlarına dair yapılan araştırmalar, verilmesi gereken önemin altında kalmıştır. Ancak elde edilen veriler ve sözlükler, Moğollar ve

Moğolca hakkında kapsamlı bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Bu çalışmadaki amaç, sözlüklerde geçen tarım terimlerini tespit etmek; tespit edilen kelimelerle yazıldıkları dönemin Moğollarına ait sosyo-ekonomik ve kültürel yapıları üzerine bilgiler kazandırmak ve tarım terminolojisine bağlı olarak Moğolların etkileşime geçtikleri milletlerdeki (Türkler, Farşlılar ve Araplar) tarım faaliyetlerinin terminolojik özelliklerini mukayeseli olarak göstermektir.

III. İÇERİK, YER, ZAMAN VE KAYNAKLAR

Arap Harfli Moğolca Sözlüklerde Tarım Terminolojisi başlığı ile hazırlanan bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne bağlı Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

Çalışmada, Bülent Gül'ün yayımladığı *Moğolca İbni Mühennâ Lügâti* (Gül, 2016); Nicolay Poppe'nin *Kitab-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* (Poppe, 1927/1928); Reşidüddin Hexaglot'un Peter B. Golden tarafından hazırlanan *King's Dictionary* (Golden, 2000) ve Poppe tarafından hazırlanan *Mukaddimetü'l- Edeb* (Poppe, 1938/2009) adlı eserlerde tespit edilen tarım ve tarıma yardımcı 177 terim incelenmiştir.

Araştırma, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün yüksek lisans tezi için belirlediği süre içinde ortaya konulmuştur.

Çalışma, Doç. Dr. Bülent Gül'ün Özel Kütüphanesi ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Kütüphanesi başta olmak üzere Hacettepe Üniversitesi Kütüphanesi, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Milli Kütüphane ve yurt dışı uzantılı sanal akademik kütüphanelerden elde edilen kaynaklarla meydana getirilmiştir.

IV. ARAŞTIRMADA UYGULANAN YÖNTEMLER

Yüksek Lisans tezi, öncelikle kullanılacak olan birincil kaynak niteliğindeki sözlüklerin elde edilmesiyle başlatılmıştır. Tezin sistematik bağlamdaki yapılandırması ise '*Eski Türk Tarım Terimleri*' (Gül, 2004) adlı yayımlanmamış doktora tezine bağlı kalınarak oluşturulmuştur. Elde edilen çalışma, Moğolistan ve Moğollar hakkındaki tarihsel

süreci, tezin içeriğini oluşturan tarım terminolojisiyle ve tarım faaliyetleriyle bağlantılı olarak aktarmaktadır. Moğolların siyasi ve askeri görüşü olan dünya üzerindeki yayılcı politikası; onların fethettikleri toprakları nasıl etkilediğini ve o topraklardaki toplumlardan nasıl etkilendiklerini değerlendirme yöntemiyle devam etmiştir. Daha sonra ise, *Arap Harfli Moğolca Sözlükler* içerisinde birincil kaynak olarak kullanılan *Moğolca İbni Mühenna Lügati* (Gül, 2016) adlı çalışmanın ana kaynak olarak kullanılmasıyla tarım terimleri tasnif edilmiştir. Adı geçen sözlükte yer almayan tarım kelimeleri, mukayeseli şekilde diğer sözlüklerde tespit edilmesi koşulu ile haklarında etimolojik ve anlambilimsel yönden bilgiler sınıflandırılarak *Moğolca-Arapça-Türkçe* sözcük karşılaştırmaları ve örnekleriyle verilmiştir. Çalışmanın sonuna yaklaşırken tezin amacına uygunluğu doğrultusunda sınıflandırılan bu kelimelerin, ikincil kaynak olarak kullanılan metinlerdeki ve sözlüklerdeki şekilleri, yine daha önce maddelendirilmiş olması koşuluyla; ödüncleme bilgileri ve günümüz Moğolcasında varlığını devam ettirmesi durumlarına bağlı kalınarak incelenmiştir.

V. KONU KÜLLİYATI¹

Memlük Devleti'nde (1250- 1517), Türk sultanlarının başta bulunmaları ve Türkler ile beraber Türkçeye artan ilgi, özellikle Arap gramer ve sözlük yazarlarının da ilgisini çekmiştir. Bilindiği üzere Kaşgarlı Mahmud *Divanü Lügâti't-Türk*'ü Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazmıştır. Türk dili tarihi içinde bu eserden sonra özellikle Memlük ve İlhanlı dönemlerinde Türkçenin öğretilmesine yönelik eserlerin yazıldığını görmekteyiz. Türkçe ile ilgili eserlerin içinde, dönemin hâkimiyet coğrafyasında etkili olan Moğolların dili üzerine yazılmış bölümler de yer almıştır.

Sözlüklerin çok dilli yapıya sahip olmaları ve özellikle Moğol diline ait terimlerin de karşılaştırmalı olarak bu sözlükler içinde yer alması, Moğolların bu tarihlere kadar olan süreçte ve sonrasında ilerleyebildikleri toprakların genişliğini bizlere göstermektedir.

¹ Konu Külliyatı'nda tezin birincil kaynakları olan Arap Harfli Moğolca Sözlükler'in varlığı kısıtlı olarak aktarılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Gül, 2015a, ss. 17-30).

Sözlüklerde verilen Moğolca terimler, Moğol tarihi ve kültürüne dair bilgileri, dünyadaki Mongolistik çalışmaların kolaylığa kavuşmasını da ayrıca sağlamaktadır. Özellikle lingua franca durumunda olan Türkçe ve Moğolca ile ilgili yazılmış başta sözlükler olmak üzere bu dillere ait eserler araştırmanın konu külliyatını oluşturmaktadır. Bu dönemde yazılmış bulunan Arap harfli Moğolca eserler, Moğol dili tarihi içerisinde Batı Orta Moğolca sürecine ait kabul edilmektedir. Batı Orta Moğolcasına ait sözlüklerden olan *Mukaddimet'ül-Edeb*, , *Kitâb Hilyetü'l-İnsan ve Helbetü'l- Lisan (İbn Mühennâ Lügatı)*, *Kitab-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* ve *King Sözlüğü* araştırmanın ana hattı olarak özellikle incelenmiş ve diğer eserlerle birlikte, *Batı Orta Moğolca Dönemine Ait Eserler* başlığı altında değerlendirilmiştir.

1. BÖLÜM

MOĞOL DİLİ ve ORTA MOĞOLCA DÖNEMİ ESERLERİ

1.1. MOĞOL DİLİ

Dil, insanoğlunun varolduğu zamandan bu yana en etkili iletişim aracı olarak kendini göstermiştir. Canlı bir varlık olma özelliği gösteren dil(ler) için ayrıca konuşulduğu alanlara ait toplumların -sosyo-kültürel bağlamda- geçmişlerini aydınlatma konusunda da bizlere yardımcı oldukları söylenebilir. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun yayılmacı politikasını takiben oluşan hareketlilik, Moğolların çevresindeki milletlerin siyasi, sosyo-kültürel, askerî ve birçok alanda değişim yaşamasında etkili olmuş; ancak Moğol dilinin fethedilen sahalarda kullanılması açısından fazla bir etki gösterememiştir. Moğol dilinin diğer alanlardaki değişimler kadar etkili olamamasının sebebi ise, etkileşimin gerçekleştiği alanlardaki nesnelerin ve dilsel malzemelerin, öncelikle Moğolların yaşam şekillerine uygunluğuna hitap etmemesi; Moğol anayurt topraklarında ve Moğolların sosyo-kültürel yaşamlarında karşılıklarını zor bulması hatta bulamamış olması şeklinde gösterilebilir. Özellikle tarım konusunda gerçekleşen tarım terimleri ödünçlemeleri bu durumun açıklaması niteliğini taşımaktadır².

Altay dilleri teorisi adı altında Türkçe ve Moğolca başta olmak üzere Tunguzca, Çuvaşça, Mançuca gibi dillerle birlikte Korece ve Japonca'yı sıralamak da mümkündür. Bu diller içerisinde, özellikle Türkçe ve Moğolca arasındaki dilbilimsel benzerlikler ve ortak sözcükler durumu devamlı tartışma konusu olmuştur. Clauson, bu diller arasındaki tartışmaya ait görüşünü şu şekilde bildirmektedir:

Erken Moğolcada pek çok Türkçe kelime bulunmaktadır. (...)Buna karşılık Türkçede, Cengiz'in 12. yüz yılın sonları ile 13. yüz yılın başlarında çeşitli türk boylarını hâkimiyeti altına almasından sonra girenlerden daha önce, hiç Moğolca kelime görülmez (Clauson, 1997, ss. 113-114).

Anlaşıldığı üzere, üzerinde çok tartışma yapılarak aktarılan bu diller arasındaki etkileşim, siyasi çıkarlar ve ortak payda olan Orta Asya toprakları üzerinde karşılaşmaları neticesinde yoğunluk kazanmıştır. Konunun geneline bakıldığında ise

² Moğol yayılımının dilsel sonuçları için bk. (Gül, 2015b, ss. 187-200).

aynı toprak parçası üzerinde varlıklarını devam ettirmeye çalışan toplumlarda, diller arasındaki etkileşim; zamanla, dil içerisindeki iletişimin ve iletişim unsurlarının benzerliğini ortaya çıkarmaktadır. Buna bağlı olarak, dil unsurlarının, o dilin konuşurları arasındaki iletişimi sağlamak, konuşulduğu toprakların kültürel özelliklerini yansıtmak gibi birçok görevi üstlendiği söylenebilir. Ayrıca daha önceden yapılmış ya da daha sonra yapılacak dil araştırmaları, tarihî ve belgesel nitelikleri ortaya çıkarmaktadır. Clauson, aynı dili konuşan veya aynı toprak parçası üzerinde yaşayan insanların, tarihî ve toplumsal özelliklerini belirleme hususunda önemli rol oynayan duruma ait bir düşüncesini şu şekilde belirtmektedir:

İş, erken Türk dillerinde alıntı kelimelerin varlığını kanıtlamak değil, bu alıntıları belirleyip öbeklendirmek ve bunlardan hangi tarihi sonuçların çıkarılabileceğini anlamaktır (Clauson, 1997, s. 109).

Clauson'a ait bu açıklama dikkate alınarak, Altay Dilleri Teorisi incelendiğinde, başta diller arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ve bu dillerin birbirleriyle etkileşim hâlinde olmaları, bu dillerin sınıflandırılmasındaki ölçütlerin belirlenmesinde yardımcı niteliktedir denebilir.

Toplumlara ait kültürel özelliklerin ortak paydada buluşması, insanların kısmen dil konusunda da ortak paydada buluştuğu gerçeğini göstermektedir; bu sebeple, farklı toplumlarda konuşulan fakat benzer özellikleri içeren diller, aynı kültürel yaşantılara sahip toplumlar arasında yakın bağların bulunduğunu ispatlar niteliktedir. Korkmaz, yakın diller olan Türkçe ve Moğolca için ortak unsur ya da benzerlikleri ise şu şekilde özetlemektedir:

Türkçe ile Moğolca arasında ortaklaşan unsurları birbirinden farklı iki devirde daha doğrusu iki ayrı tabaka halinde ele almak mümkündür: Bunlardan birincisi, Türkçenin, Moğolca ile, Eski Türkçe ve Ön Türkçe devirlerinden daha gerilere yani Altay dil birliği devresine kadar uzanan benzerlik ve ortaklığıdır. İkincisi, Moğolların XIII. yüzyılda, Orta-Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanan istilâ hareketinin sonucu olan ortaklıklardır. Moğolların Türk kavimlerinin bulunduğu bölgelerdeki siyasî hâkimiyeti ve bunu takip eden Türkleşme devresi, her iki dil arasında karşılıklı etkilere ve alıntılara yol açmıştır (Korkmaz, 1988, s.44).

Çalışmanın aslî meselesi olan Moğol dili, Altay dillerinin ikinci büyük kolunu oluşturmaktadır. İç ve Dış Moğolistan olarak iki sınıf şeklinde düşünüldüğünde dahi Moğolcanın tarihî süreçlerini sınıflandırmak kolay olmadığı gibi lehçe olarak da oldukça fazla sayıya sahip olması durumu söz konusudur. Moğolcanın konuşulduğu alanlara bakıldığında ise, Moğol yayılımı gibi büyük bir sürecin varlığı hissedilemeyecek kadar azdır denebilir. Ancak yağma ve istilalar sonucu, Büyük Moğol ordusuna katılmış insanlar, daha sonra gittikleri ya da döndükleri yerlerde bu dili az da olsa kullanmış ve kullanılmasını sağlamışlardır denebilir. Poppe ise Moğolcanın konuşulduğu bölgeleri ya da Moğolcanın dil atlasını şu sözlerle bildirmektedir:

İç ve Dış Moğolistan'da, Mançurya'nın bazı bölümlerinde, Doğu Sibiry'a da, Çin'in Kansu, Sincan ve Şangay bölgelerinde, Volga Nehri'nin aşağı boylarında, SSCB'nin Avrupa kısımlarında ve Afganistan'ın bazı bölgelerinde çok geniş bir coğrafyaya yayıldığını belirtmektedir (Poppe, 1965, s.7).

Moğol dil tarihi araştırmaları için bu dile ait tarihî süreçlerin belirlenmesi de oldukça önemlidir. Aktarılan dil atlasının belirlenmesi sonrası Moğol diline ait dönemlerin ise, yine Poppe tarafından şu şekilde ifade edildiği görülmektedir:

Moğol dili tarihi üç ana dönemde ele alınır; Eski Moğolca (Ancient Mongolian), Orta Moğolca (Middle Mongolian) ve Yeni Moğolca (Modern Mongolian)³ (Poppe, 1965, s. 18).

Moğol dil süreci, anlaşıldığı üzere üç ana başlık halinde aktarılmaktadır. Bu üç ana dönemin ayrıntılı incelemesi ise şu şekilde özetlenmektedir:

Ön-Moğolca

Proto-Moğol, Modern Moğol dillerinin yeniden yapılandırılmış atası olduğundan, sadece mevcut dil materyalinden kaynaklanan özellikleri içerebilir. Bununla birlikte, Proto-Moğol korpusuna yapılan iç rekonstrüksiyon ve dış karşılaştırmalar, Proto Moğolca'dan önceki aşamalarda da sınırlı bilgi vermektedir. Bu aşamalar Proto Öncesi Moğol olarak adlandırılabilir. Buna karşılık, Proto-Moğolca'dan kronolojik olarak daha genç olan herhangi bir fenomen, Proto Moğol sonrası olarak tanımlanabilir. Zaman ölçeğinde tek bir noktayı temsil eden Proto-Moğol'dan farklı olarak, hem Proto-Moğol hem de Proto-Moğol-Öncesi açık sürekliliklerdir (Janhunen, 2003, s. 2).

³ Moğol diline ait en kapsamlı istatistiksel ve tanıttıcı çalışmaların, Juha Janhunen tarafından yaklaşık 20 adet makalenin *The Mongolic Languages* "Moğol Dilleri" adı altında bir kitapta toplanmasıyla oluştuğu söylenebilir. Janhunen, Moğol dili lehçelerini; Moğol lehçelerine ait süreçleri, sözdizimleri, kullanılan seslerin denklikleri vb. birçok özelliği, taksimli başlıklar altında ayrıntılı olarak incelemiştir bk. (Janhunen, 2003)

Bu bilgiler göz önüne alındığında, Ön Moğolcanın erken dönem Moğol kabilelerinde kullanılan bir dil ve Moğol dili tarihinin başlangıcı olduğunu söylemek mümkündür.

Yazılı Moğolca

Yazılı Moğol'un tarihi, normal olarak, Önklasik, Klasik ve Postklasik dönemlere ayrılır. Klasik dönem, on yedinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar uzanır ve Mançu'nun himayesinde basılmış olan Moğol Kanjur'un (bGae gGiur) ve Tanjur'un (bsDav gGiur) 334 cildi de dâhil olmak üzere, birkaç büyük Budist çevirinin ksilografik yayını ile işaretlenir. İmparator Kangxi ve Qianlong sırasıyla 1717–20 ve 1742–9. Klasik Moğol olarak da bilinen Klasik dönemin dili, Yazılı Moğol'un prototipik biçimi olarak kabul edilir. Klasik dönemin çoğu metni, cümle yapısının oldukça karmaşık bir karmaşıklığı yanında, nispeten yüksek derecede sözcüksel ve ortografik standardizasyon ile karakterizedir (Janhunen 2003: 32).

Böylece, Yazılı Moğolca döneminin kendi içindeki süreçleri, bu süreçlerin zaman aralığı ve içeriği hakkında aktarılan istatistiksel veriler ayrıntılı olarak görülmektedir. Yazılı Moğolca süreci, Moğol topraklarında oluşturulan yazılı belgeler, metinler vb. çalışmaların yapılmaya başlanıldığı süreç olarak da söylenebilir.

Orta Moğolca

Cengiz Han'dan biraz önceki dönemde yazılı belgelere de sahip olduğu belirtilen dilin en itibar gördüğü dönem, Orta Moğolca dil sürecidir. Rybatzki, Orta Moğolca ve süreci için şu açıklamaları aktarmaktadır:

Orta Moğolca, belgelerdeki haliyle Moğol dili için ya da doğrudan doğruya Moğol İmparatorluğu devri, erken dönem XIII - XV. yüzyıllar için kullanılan teknik bir adlandırmadır. Merkezileştirilmiş güç üssünün çöküşünden dolayı, Orta Moğolca sadece nadir belge yığıntıları olan geçici süreçler tarafından takip edilmiştir. Bu geçici durumdan sonra, Moğolca'nın yazınsal geleneği, Klasik Yazım Moğolca ile devam etmiştir. Orta Moğolca'nın sözlü bölümünde modern Moğolca'nın dalları, dilleri ve lehçelerinin erken dönem formları yer değiştirmiştir. Orta Moğolca, sadece yazılan belgelerden bilinmesine rağmen, temelde konuşulan bir dil olarak, Moğolların Cengiz Han emrinde birleştiriliyorken, erken dönem Moğolca dili diğerlerine nispeten tekdüze olarak şekillenmiştir. Ön Moğolca'dan farklı olarak karşılaştırılan materyal kökünde bir bozma soyutlamadır, Orta Moğolca, gerçek bir tarihi dildir ve günümüze ulaşan belgeler, yazıda bu dili ifade etmeye çalışma olarak gösterilmiş olmalıdır. Teknik olarak bu ifadeler, Orta Moğolca'nın bilimiz dağarcığında olan mevcut yapının büyüklüğü ile sınırlıdır. Neyse ki, Orta Moğolca yapısı geniş ve yazının bir kaç farklı sisteminde belgeler içermektedir. Ön Klasik Yazılı Moğolca ve Orta Moğolca arasındaki ilişkiyi belirtmek çok daha zordur. Kronolojik olarak, belgeler, Orta Moğolca'nın şekillenmesi zamanına denk düşen Ön Klasik Yazılı Moğolca içinde kaydedilmiştir fakat dilbilimsel olarak, Yazılı Moğolca temelini oluşturan dil, bazı farklı konuları kapsar, Orta Moğolca sürecinin

diğer kaynakları tarafından yansıtılmıştır. Bunun yanı sıra, Ön Klasik Yazılı Moğolca kesinlikle hükmü geçersiz olan Yazılı Moğolcanın bazı sonradan gelen bölümünden, çağdaş konuşulan dile daha yakındır. Bu konu, çok daha karışık olması sebebiyle Ön Klasik Yazılı Moğolca, diğer kaynakların Orta Moğolca esaslarından farklı olarak etkilenmiştir (ya da etkilenmiş olmalıdır). Sonuç olarak, Orta Moğolca için iki mümkün tanım vardır: Geniş kapsamlı olan, Orta Moğolca süresinden korunmuş bütün bilgileri içerir ve dar kapsamlı olan ise Ön Klasik Yazılı Moğolcada çıkarılmış bilgi korunmuştur. Orta Moğolca ve Ön Klasik Yazılı Moğolca arasındaki sınır çizgileri belirsizliğinin süresi dolmuştur, daha kapsamlı tanım burada uygulanmıştır. Olayın onaylanmasıyla, Ön Klasik Yazılı Moğolca, Orta Moğolcada, diğer kaynaklarla karşılaştırılmış olarak oldukça özel bir yere sahiptir (Rybatzki, 2003, s. 57).

Moğolcanın tarihi sürecinin belirli araştırmalar ve kanılar sonrası ortaya konulmasının yanında Orta Moğolcanın da kendi içerisinde sınıflandırma ölçütü, bu sürecin özellikleri ve değeri yine Rybatzki tarafından şu şekilde açıklanmaktadır:

Şüphesizdir ki Orta Moğolca belgelerinin tarihi değerleri, sağlanan tarihi koşullarla ilgili bilgilerin içinde yatmaktadır. Belirli belgeler, -özellikle Gizli Tarih- etnik, folklorik ve edebi çalışmalar için önemli kaynaklardır. Fakat Orta Moğolcanın sahip olduğu karşılaştırmalı çalışmaların değeri vardır. Bu durum, yaşayan Moğolca dillerinin temeli ile alakalı düzenleme çalışmaları olduğunu onaylar. Yine bu durum aynı zamanda, arada bir *diokronik gelişmelerin kronolojisi ile ilgili çıkarımlara izin verir. Bu bakış açısından Orta Moğolca ve Eski Moğolca arasındaki benzerlikleri ve edeceği iç lehçe farklılıklarını incelemek önemlidir. Aynı zamanda Orta Moğolca dil anatomisinin işaret edeceği iç lehçe farklılıklarını incelemek gereklidir. (Rybatzki, 2003, s. 61).

Bu açıklamalara bağlı kalarak, Orta Moğolca'nın, kullanıldığı dönem itibariyle Cengizliler'in en parlak dönemlerindeki saygın bir Moğol dili sürecini yansıttığını söylemek mümkündür. Bu sürecin, konuşulduğu dönemde geniş bir coğrafyaya nüfuz ettiğinin göstergesi olarak Csàki'ye⁴ ait açıklama gösterilebilir:

Cengiz devri Moğol dil etkisini ilk defa Kore dilinde araştırdılar. Bu araştırmayı Mançu, Karaim, Yakut, Kuman, Yeni Farsça, Çuvaşça, Sibirya Türk dilleri, Osmanlıca ve Başkurt dili incelemeleri izlemiştir⁵ (Csàki, 1996, s. 143).

⁴ Çalışma, *Volga-Kıpçak Dillerindeki Moğolca Unsurlar* adıyla yaklaşık on iki başlık altında sınıflandırılarak incelemiştir bkz. (Csàki, 1996, ss. 143-146).

⁵ Csàki'ye ait araştırma tespitleri içinde verilen dillere ya da bazı lehçelere ait çalışmaların kimlere ait olduğu bilgisi de yer almaktadır; bu dil ve lehçe çalışmalarının kimlere ait olduğu bilgisi sırasıyla aktarılacak olursa; *Pelliot P.* tarafından *Kore dili*; *Ligeti L.* tarafından *Mançu dili*; *Zajaczkowski W.* tarafından *Karaim dili*; *Kalusynski St.* tarafından *Yakut dili*; *Poppe N.* tarafından *Kuman dili*; *Doerfer G.* tarafından *Yeni Farsça dili*; *Rona-Tas A.* tarafından *Çuvaşça*; *Eren H.* tarafından *Sibirya Türk dilleri*;

Orta Moğolca, geniş ve itibarlı bir dil süreci olmasının yanında, Cengizhan ve sonrası dönem düşünüldüğünde İran, İlhanlı ve Anadolu sahalarında da sıkça kullanılmış olması muhtemel bir dil sürecidir. Dilin kullanıldığı sahalar ve buralarda yaşayan insanların kültürleri, bu dili ya da dil sürecini daha da geliştirerek ortak bir kültür ortamı yaratmıştır denebilir. Bu dönemde verilen eserlerde Arapça, Farsça, Türkçe dillerinin yanında Ermenice, Gürcüce gibi dillerle de mukayeseli olarak yerini almış olan Moğol dili, onun prestijli bir olduğunun göstergesidir. Fakat dönemin siyasi ve devlet teşkilatlanmasına bağlı oluşumları, bu dilin özellikle Türkçe'nin önüne geçememiş olması gerçeğini değiştirmemektedir⁶.

Bu dönemde verilen metinlerdeki dilin, Anadolu Selçuklu ve İlhanlılar devirlerine yakın ya da aynı süreçte devam ettiği düşünüldüğünde, Arap harflerinin kullanılmış olduğu bir dil olması yadsınamaz bir gerçektir. Bu sebeple Arap harfli Moğolca sözlükler başta olmak üzere yapılan çalışmaların çoğunluğu da Arap harfleri kullanımıyla oluşturulmuştur;

Batı Orta Moğolcasına ait metinler ise, *Cami'ü't- Tevârih* başta olmak üzere, *Mukaddimet'ül-Edeb*, *Kitab-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, *Kitâb Hilyetü'l-İnsan ve Helbetü'l- Lisan (İbn Mühennâ Lügatı)*, *King's Dictionary (Rasulid Hexaglot)*, *Nüzhetü'l- Kulüb ve Şamil el-Lugâ* isimli eserleri görmek mümkündür.

Modern Moğolca

Moğollar'ın ve Türkler'in, yaşadıkları sahaların, kültürün, konuştukları dillerin ve daha birçok yönden benzerliklerinin olduğu bilinmektedir. Bugün her iki dile ait lehçelerin bulunması ve bu lehçelerin doğu-batı yönlerinde isimler olarak birbirlerinden ayrılması, anavatanlarından oldukça uzaklaştıklarının bir göstergesidir. Ortaçağda, en büyük siyasi güce sahip olmuş, Moğol-Türk İmparatorluğunun günümüzde konuşur sayısı tespit edilmeye çalışıldığında;

Tuna, O. Nedim tarafından *Osmanlı Türkçesi* ve *Liberdin E.F.* tarafından ise *Başkurt dilindeki Moğol dili* etkileri incelenmiştir. Çalışmalara ait geniş açıklama ve künye bilgisi için bkz (Csaki, 1996, s. 143).

⁶ Konuyu ayrıntılı incelemek için bkz. (Gül, 2015b, ss. 187-200).

Moğolların tarihî etkileri ve modern coğrafi dağılımı göz önüne alındığında bugün Moğol konuşmacılarının sayısı 6–7 milyon olarak şaşırtıcı derece az olarak tahmin edilebilir. Üstelik bu sayı, toplamın yüzde 80 ila 90'ına tekabül ederken, belki de asıl sahibi 5 milyonluk birey olan Moğol diline karşı yoğun bir şekilde eğilimlidir. Kalan 1 milyon ya da daha az Moğol konuşmacısı, on iki farklı dil arasında bölünmüş durumdadır. Etnik grupların toplam nüfusu biraz daha büyüktür, özellikle Çin'de, resmi etnik kimlik, anadil bakımı olmadan da miras alınabilir. Böylece Çin'de yaklaşık 5 milyon etnik Moğol var, ama muhtemelen Moğol dilinin 3 milyondan fazla konuşmacısı yoktur. Öyle olsa bile, Çin'de Moğolistan Cumhuriyeti'nden daha fazla Moğol konuşmacı var (Janhunen, 2003, s. xvii).

Bu açıklamaya göre, günümüzde Moğolistan'da yaşayan Moğollar'a ek olarak, Moğollar'ın ulaştıkları topraklarda da konuşurunun olduğu söylenebilir. Hatta anavatanlarındaki konuşur sayısının, gittikleri yerlerdeki Moğolca konuşurlardan daha az olduğu söylenebilir. Günümüz Moğolistan topraklarında konuşulan Moğolcanın ve konuşurların özelliklerine bakıldığında;

Eski Moğolların (Moğolistan'daki yerliler) anavatanlarındaki konuşurları, Moğolca'yı Moğol platosunun ana dili olarak kullanmaya devam ediyor. Onun Khalkha diyalektiği, Moğolistan Cumhuriyeti'nin resmi devlet dili olarak, eski Moğolistan'ın eski Çin bölgesi olarak hizmet vermektedir ve Çin'in İç Moğolistan bölgesinde yaşayan Moğollar tarafından da yakından benzer diyalektik biçimler kullanılmaktadır. İç Moğolistan'da Moğol, resmi statüsünü bölgenin ikinci dili olarak korumaktadır. Hem Moğol hem de İç Moğolistan'da, Moğolca geleneksel olarak hem Moğol hem de Moğol olmayan azınlıklar için bölgesel dil işlevi görmektedir. Moğolistan Cumhuriyeti'nde Moğol (Khalkha) yazılı bir dildir, İç Moğolistan'da ise Yazılı Moğol ile ortak yaşam alanında –gündelik kullanımda– bulunur (Janhunen, 2003, s. xvii).

Tarihsel süreçte özellikle Ortaçağ'dan bu yana dünya dilleri arasında saygın bir dil olarak yer edinmiş Moğol diline ait lehçelerin sınıflandırmaları ise, *Doğu Moğolcası* (Halha, Buryat öncelikli olmak üzere); *Batı Moğolcası* (Oyrotça ve Kalmukça) şeklinde alt gruplar verilerek, iki farklı ve ayrı bölümler halinde sınıflandırılabilir⁷.

Sonuç olarak, Moğol dilinin -bozkır kültürü de denilen- Orta Asya yaşamları arasında, taşıdığı dilsel özellikler, Moğollar'ın göçebe kültüre sahip olmaları, fethettikleri yerlerde etkiledikleri ve etkilendikleri kitlelere⁸ bağlı düşünülerek, eskilerden beri var olduğu ve kendi içinde sistematik bir halde varlığını devam ettirdiği söylenebilir.

⁷ Moğol diline ait çalışmaların incelenmesi ve ayrıntılı bilgisi için bkz. (Janhunen, 2003).

⁸ Moğol yayılımının ve istilasının fethettikleri topraklardaki etkileme ve etkilenme durumlarına ilişkin araştırma alanlarına bakıldığında, bu yayılımın sadece siyasî, kültürel ya da ekonomik alanlarda gerçekleştiği düşünülebilir ancak bu durumun bir diğer sonucu da dilsel bağlamda gerçekleşmiştir. Moğollar'ın gittikleri yerlerde çoğunlukla Türkler ile muhatap olmaları ve Moğol ordusunun büyük bir

1.2. BATI ORTA MOĞOLCA DÖNEMİNE AİT ARAP HARFLİ MOĞOLCA ESERLER

1.2.1. Cami'ü't-Tevârih

İslam dünyasında, Türk tarihinin ve Moğollar'a ait kısa bir zaman zarfının kaleme alındığı en önemli eser olarak tanınmaktadır. İlhanlılar dönemine kadar süre gelen bu büyük eserin, Gazan Han döneminde kaleme alındığı hatta Gazan Han tarafından mukaddes ve mükemmel bir kitap olacak şekilde Türk ve Moğol kabilelerine ait tarihsel süreçten bahsettiği söylenebilir.

Eser iki büyük ciltten oluşmaktadır, her cilt kendi içerisinde iki bölümden oluşturulmuştur;

Birinci cilt, ilk bölümü Türk ve Moğol kabilelerinden, ikinci bölümü de başlangıcından itibaren Gazan Han'ın ölümüne kadar kısaca Moğollar tarihinden söz eder. İkinci cilde gelince, bunun da tıpkı birinci cilt gibi, başlıca iki bölüm olarak düzenlenmesinin düşünüldüğü anlaşılıyor. Fakat bu cildin Olcaytu Sultan dönemi tarihini içermesi gereken ikinci bölümü, üçüncü cildin kaderine uğramış, yani yazılamamıştır. İkinci cildin birinci bölümü ise, Doğu'da izlenen metoda uygun olarak, yaratılıştan Hicret'in 700 (M. 1300) üncü yılına kadar meydana gelmiş olan dünya olaylarını içerecek şekilde düzenlenmiş bir tür genel tarihtir. Reşidüddin'in çok önemli tarihi belgelerden sayılan bu eserin birinci cildi Tarih-i Mübarek Gazani adı altında yazılmış, ikinci cildin yazılmasından sonra kitabın tümüne Cami'ü't-Tevarih adı verilmiştir (Raşidüddin, 2010, ss. 38-39).

Batı Orta Moğolcasına ait eserler arasında gösterilen *Cami'ü't-Tevarih* için Gül ise şu yorumu yapmaktadır:

---

kısmını Türklerin oluşturması durumları; ağırlıklı olarak Türkçe'nin yayılma alanı bulmasını sağlamış; Orta Asya başta olmak üzere birçok toprak üzerinde Moğolca'nın geride kalmasına sebep olmuştur. Fakat Moğolca, her ne kadar geride kalmış olsa da Türkçe, Arapça ve Farsça gibi diller arasında yine de Moğolca unsurlarla karşılaşmak mümkündür. Moğolca'nın dağılımı için dillerin birbirleriyle etkileşimine ilişkin çalışmalara değinilecek olunursa; öncelikle Türkçe'den Moğolca'ya geçmiş kelimeler fazlasıyla bulunmaktadır diyebiliriz ve bu ödünclemeler çalışmamızda ve akademik alanda genel kapsamlı olarak fazlasıyla çalışılmıştır. Ancak Moğollar'ın muazzam yayılımına karşılık Moğolca'dan Türkçe'ye ya da diğer etkileşim halinde buldukları dillere ödünçlenmiş kelimelerin sınırlı sayıda ya da yetersiz olması durumu söz konusudur. Bu yetersiz sayıdaki menşei Moğolca olan ödünclemelere ilişkin daha önce çalışılmış birkaç araştırma künyesi burada bildirilecektir bk. (Eren, 1950, ss. 35-43). Moğolcanın tarihî dönemleri arasında yer alan Orta Moğolca sürecinde Moğolca'dan Türkçe'ye geçmiş kelimeleri incelemek için bk. (Poppe, 1955, ss. 36-42). Moğolcanın Dest-i Kıpçak olarak adlandırılan Kuman-Kıpçak sahası Türkçesine yaptığı ödünçlemeler için bk. (Poppe, 1962, ss. 331-340). Konuya dair farklı bir kaynak için bk. (Temir, 1955). Bu çalışmalardan da Moğol yayılımının gerçekleştiği alanları ve Moğolcanın hâkimiyetini sağladığı bölgelere ait dil ve lehçeler anlaşılmaktadır.

Moğol tarihi ile ilgili çok önemli bilgilerin yanı sıra Moğol unvan ve kişi adları hakkında da bilgi vardır. Moğol ad bilimi açısından da ayrıca önemli bir eserdir (Gül, 2015b, ss. 194-195).

1.2.2. Mukaddimetü'l-Edeb

Arap harfli Moğolca sözlüklerdeki tarım kelimeleri için yapılan bu araştırmada, çalışmanın 'İçerik, Yer, Zaman ve Kaynaklar' başlıklı bölümünde de adının geçtiği üzere, hazırlayanın Poppe, Rusçadan çevirenin ise M. S. Kaçalın olduğu Zemahşeri'ye ait *Zemahşerî; Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü* (Poppe, 2009) şekillerinden faydalanılmıştır.

Zemahşeri'ye ait bu eser, *Divanü Lügati't-Türk*'ten sonra gelen en önemli sözlük olması özelliğiyle bilinmektedir; DLT'den sonra bünyesinde en çok Türkçe kelime bulunduran sözlüktür. Eserin Moğolca bölümü, *'Mongols'skii Slovar' Muqaddimat al-Adab* (Poppe, 1938) adıyla yayımlanmıştır. Poppe'nin yazması, 3 bölümdür; birinci bölüm 'Fonetik ve Morfoloji'; ikinci bölüm kelimelerin Arap harfli şekilleri de gösterilmiş olan 'Moğolca-Türkçe Sözlük' ve üçüncü bölüm ise 'Moğolca Dizin' şeklindedir.

'*Mukaddimetü'l-Edeb*'in (Edebi Öğrenime giriş), Mahmud b. 'Omar ez-Zamahşeri tarafından yazıldığı ve Harezmsah Atsız b. Muhammed b. Anuş Tigin'e ithaf edildiği ve 1128-1144 yılları arasında yazılmış olabileceği bilinmektedir (Yüce, 1993, s. 7). Mukaddimetü'l-Edeb hakkında eserin Türkçe bölümü ile ilgili olarak Yüce'nin verdiği bilgiler şu şekildedir:

Eser, Arapça öğrenmek isteyenlerin kolaylıkla kullanabilecekleri şekilde hazırlanmış, Arapça kelime ve kısa cümlelerden ibaret olan pratik bir sözlüktür. Bu bakımdan bir önceki kelime veya cümle ile bir sonraki arasında bir bağ yoktur. Mukaddimetü'l-edeb başlıca 5 bölüme ayrılmıştır:

1. İsimler: Konularına göre sıralanmış ve çokluk şekilleri gösterilmiştir.
2. Fiiller: Arapça fiil kalıpları olan bablara göre, her bab kendi içinde fiilin yapısına göre, ve fiiller yine kendi içinde Arapça'da uygulanan alfabetik sıraya göre dizilmiş, ve ayrıca masterları da verilmiştir.
3. Harfler: (İsim ve fiil dışında kalan gramer unsurları).
4. İsim Çekimi.
5. Fiil Çekimi (Yüce, 1993, s. 7).

Çalışmamızın çerçevesini oluşturmuş sözlüklerden biri olan bu eserin, en güncel hali, [ME] kısaltmasıyla belirtilen Mustafa S. Kaçalın'e ait çeviridir (Poppe, 2009). Kaçalın

de eser için, DLT den sonra gelen en mühim sözlük olduğu vurgusunu yapmaktadır. Kaçalın eserinde, Poppe tarafından hazırlanan çalışmanın sözlük kısmını Rusçadan Türkçeye çevirmiştir. Bununla beraber Poppe'nin yayımındaki gibi sözlük sonunda yer alan İbn Mühenna Lügatı'ndaki Moğolca kelimeleri de çevirmiştir. Ayrıca Kaçalın, eser sonunda yer verilen zor okunan kelimeler kısmı üzerinde de durmuş; okuma ve değerlendirme girişimlerinde bulunmuştur. Sözlükteki kelimeler, alfabetik sırası yeniden ele alınmış şekliyle yaklaşık 3461 madde başı olarak değerlendirilmiştir.

1.2.3. Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî

Memlükler sahasında yazılmış önemli sözlüklerden biri olan *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî* adından da anlaşılacağı üzere Türkçe ve Moğolca bölümlerden oluşmaktadır. Türkçenin çok önemli sözlüğü olan bu eser, Moğolca sözvarlığını da göstermesi açısından dönemin değerli bir yapıtıdır.

Araştırmamızda eserin Moğolca bölümü incelenmiştir. Eserin Moğolca bölümü, “*Das Mongolische Sprachmaterial Einer Leidener Handschrift*” (Poppe, 1927, ss. 1009-1040; ss. 1251-1274) (Poppe, 1928, ss. 22-79) çalışmalarda yayımlanmıştır. Sözlüğe dair geniş çaplı açıklama Ermers'e aittir ve şunları belirtmektedir:

Tercüman, Leiden Üniversitesinde tek kopyası bulunan anonim bir eserdir. 76 yapraktan oluşmaktadır. Eserin son kayıt tarihi olarak 27 Şaban 743 Pazar / 25 Ocak 1343'tür. Ancak Houtsma 1894'te bu tarihi 27 Şaban 643 şeklinde okuyup 28 Ocak 1245 şeklinde çevirmiştir. Flemming bu hatayı kabul ettirene kadar Tercüman için bu yanlış tarih kullanılmış daha sonra Flemming hatayı düzelterek ve ayrıca kitabın kopyacısından ziyade yazarı olarak Halil bin Muhammed Konevi'yi ileri sürmüştür. Tercüman iki bölümden oluşur: Birinci bölüm, Türkçe-Arapça (62 yaprak) ikinci bölüm ise Moğolca- Farsça (14 yaprak)'tır. Houtsma'ya göre bu metinler 3 dile de hâkim biri tarafından derlenilmiştir. (Ermers, 1999, s.32).

Sözlüğe dair geniş çaplı bir diğer araştırma ise '*Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*' (Toparlı, 2000) adlı eserin önsözünde şu şekilde belirtilmektedir:

Halil bin Muhammed bin Yusuf el-Konevi adlı Konyalı bir Türk tarafından istinsah edilen bu eserin yazması Hollanda'nın Leiden Akademisi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Her sayfasında 13 satır bulunan ve 76 yapraktan ibaret olan yazmada kısmen kırmızı kısmen de siyah mürekkep kullanılmıştır. Eser, biri Arapça-Türkçe (63 yaprak), ikincisi Moğolca-Farsça sözlük (13 yaprak) olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. (Toparlı, 2000, s. V).

Sözlük hakkındaki bilgiler doğrultusunda Ermers, eserin, Arapça- Türkçe bölümünü 62 yaprak, Moğolca- Farsça bölümünü 12 yaprak olarak belirtirken; Toparlı ise Arapça- Türkçe bölümünü 63 yaprak, Moğolca-Farsça bölümünü 13 yaprak olarak belirtmektedir.

Eserin Moğolca bölümü üzerine, dilbilimsel açıdan bir başka çalışma da Saito tarafından yayımlanmıştır (Saito, 2006). Bu eserin önsözünde Poppe'nin 1927-1928 yıllarında yayımladığı yazmadan bahsedilmiş, aynı eserin Moğolca kısmına ait farklı değerlendirmelerin yapıldığı vurgusu da belirtilmiştir; farklı değerlendirmelerden başlıca olanı ise, Moğolca kelimeler üzerine yapılan anlambilimsel açıdan da incelemelerin yapılmış olmasıdır. Bununla birlikte Moğolca ile mukayeseli olarak Farsça, Arapça ve Türkçe denkliklerin verilmiş olduğu belirtilebilir.

Eseri üç ana bölüm altında inceleyen Saito, birinci bölümde giriş, veriler, çalışma hakkında bilgi, eserin transkripsiyon ve ses denkliği sistemleri ile bibliyografya çalışması; ikinci bölümde, eserin Moğolca metin kısmı ve Moğolca kelimelerin içeriği; üçüncü bölümde ise eserin Moğolca bölümünün özgün fotoğraflı ek kısmı bilgilerini aktarmaktadır.

1.2.4. İbn-i Mühennâ Lügati (Kitâb Hilyetü'l – İnsan ve Helbetü'l- Lisân)

İbni Mühennâ Lügati, Türkoloji ve Mongolistik çalışmalar açısından oldukça önemli bir eserdir. Ancak Türkiye'de Mongolistik alanında çok fazla çalışma yapılmaması sebebiyle sözlüğün değeri pek anlaşılamamıştır. Sözlük, Türkçe, Farsça ve Moğolca olmak üzere üç bölümden oluşur. Bu dönem sözlüklerinde Moğolcanın da yer bulması, Moğolcanın prestij dili hâline geldiğini göstermektedir. Sözlüğün Türkçe ve Moğolca kısımları incelendiğinde, İbni Mühennâ'nın bu iki dil ve kültür hakkında oldukça kıymetli bilgilere vakıf olduğu söylenilebilir.

Sözlük, günlük yaşamla ilgili kelimeleri içermesi açısından pratik amaçlı Türkçe öğretimine yönelik olmakla beraber sanat terimleri içermesiyle de edebî anlamda Türkçe öğretimine yöneliktir. Ayrıca *'İnsanın Güzel Sıfatları ve Dilin Büyüklüğü'* anlamına gelmektedir. İbni Mühennâ Lügati için yapılan önemli bilgi ve araştırmaları Ermers şu şekilde ifade etmektedir:

Hilya, Cemaleddin İbn-i Mühennâ tarafından 14.yy'de yazılmıştır. Eser, Arapça-Farsça; Arapça-Türkçe ve Arapça-Moğolca olmak üzere 3 bölümden meydana gelmektedir. İlk kez 1900 yılında Melioranskiy tarafından yayımlanmıştır ve 5 farklı el yazmasına dayandırılmış, bunlardan 3 tanesi, sırasıyla Oxford (Badleyn Kütüphanesi), Berlin (Royal Kütüphanesi) ve Paris'te (Bibliothèque Nationale Kütüphanesi) korunmuştur. Farsça-Moğolca el yazmaları eksiktir. Ayrıca Kilisli Muallim Rıfat (Bilge), bu yazmanın bütün 3 bölümünü kapsayan 6. el yazmasını İstanbul'daki Müze-i Hümayûn Kütüphanesi'nde bulmuş ve bulduklarını 1921'de yayımlamıştır. Rıfat'ın kopyası ortaya çıkarılan en eski eser olması dolayısıyla sözlüğün en özgün hali olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Rıfat, yayımladığı Hilya'nın önsözünde şöyle der: 'İbn-i Mühennâ, Ahmed bin Ali bin Hüseyin bin Ali bin Mühennâ bin 'Anba-al' Asgar olarak tanınlar. Ayrıca Cemaleddin olarak da tanınmıştır ki 825/1424'te ölmüştür. İbn-i Mühennâ 'Umda at- Talib fi Ansab Al Abi Talib' adlı çalışmanın yazarı olarak da tanınlanmaktadır (Erners, 1999, s.21).

Gül ise *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*⁹ isimli kendi yayımında, sözlüğün Moğolca kısmını incelemiştir. Sözlüğün Moğolca kısmının Mukadimet'ül-Edeb kadar geniş olmasa da önemli ölçüde sözvarlığını verdiği söylenebilir. Eserde, çalışmayla alakalı olarak Moğolca tarım terminolojisine ait önemli terimler de bulunmaktadır. Gül, eserin Türk dili açısından oldukça değerli olduğu ve yeterince araştırılmadığı vurgusunu yaparken, aynı zamanda Moğol dili tarihi açısından da kıymetli olduğunu belirtir bk. (Gül, 2016).

1.2.5. King Sözlüğü (King's Dictionary)¹⁰

Yemen sultanı El-Malik el-Efdal el-Abbas bin Ali (1363-1377) için 14. yüzyılda yazılan bir sözlüktür. Arapça, Farsça, Türkçe (Türkçe üç diyalekte), Bizans Yunancası, Batı Ermenice (herhalde Kilikya dili lehçesi) ve Moğolca (bir lehçe) sözlüklerini içeren sözlükler koleksiyonudur. Bütün kayıtlar Arapça yazılmıştır. Hexaglot (Modern yazarlar tarafından adlandırılışı) el-Malik el-Efdal el-Abbas bin Ali kütüphanesine ait geniş bir kodeksin (542 sayfa) parçasıdır¹¹. Golden, kitabın o dönemde sunulduğu Yemen Sultanı hakkındaki bilgileri şu şekilde aktarmaktadır:

El-Abbas bin Ali, hükümdarlığı boyunca Tihama'da ve başka yerlerde isyancı amir ve aşiretlerle yüzleşti. Ali, bilimsel, pratik ve enternasyonal eserlerden oluşan bir özet veya mecmua (mecmua) adamı olarak damgasını vurdu. Hexaglot'ta ve çeşitli metinlerde, astronomi ve astroloji, takvim sistemleri, tarım, hayvancılık, savaş,

⁹ Eserin Türk ve Moğol dil araştırmalarındaki yeri ve önemi için bk. (Gül, 2010, ss. 87-95).

¹⁰ Esere ait en önemli tanıtma yazısı için bk. (Dankoff, 2001, ss. 514-516).

¹¹ *Rasulid Hexaglot*. Encyclopedia Iranica, 23 Kasım 2017 tarihinde <http://www.iranicaonline.org/articles/rasulid-hexaglot> adresinden erişildi.

askeri teknoloji, sağlık, hekimlik, yiyecek, coğrafya ve kelime terminolojisi gibi konularla ilgili materyalleri işlemiştir (Golden, 2000, s. 23).

Golden 1985'te Hexaglot'a ait Bizans Yunancası maddeleri; daha sonra ise 2000 yılında eserin tam baskı-transkripsiyon-çevirisini çalışmıştır. Golden'e ait 2000 yılındaki çalışmadan toparlanan bilgiler ışığında,

Hexaglot iki parçadan oluşmaktadır: Birincisi (bölüm no: 186-197) Arapça, Farsça, Türkçe, Yunanca ve Ermeni dilinde iki farklı parçası vardır. Sütun A ve Sütun B olarak adlandırılan bu bölümlerden ziyade Sütun C şeklinde bir üçüncü parça girişi daha yapılmıştır. Bu girişlerde birbirinden farklı olarak Arapça-Moğolca, Arapça-Türkçe ve Arapça-Farsça dizileri verilmektedir. İkincisi ise (bölüm no: 197-205) Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolca olarak dört farklı sütun olarak A-B-C hallerinde; 205 ve sonrası için bu sütunlara ek olarak D bölümü de eklenmiştir (Golden, 2000, s. 50).

Esere 1376 yılında el-Abbas bin Ali tarafından bazı eklemeler yapıldığı görüşü bulunmaktadır bk. (Varisco ve Smith, 1998, s. 6). Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere, sözlük içerisinde bulunan kelimelere ait terminolojik sınıflandırmalar bulunmaktadır. Yakın zamanda, sözlüğe ait çalışmaların yapıldığını söylemek de mümkündür. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Anabilimdalı bünyesinde Uğur şahin tarafından gerçekteşilmiş olan tez çalışması (şahin, 2017), 120 sayfa içerisinde 8 ana başlık altında toplanarak kelime tasnifleri ve etimoloji denemeleriyle bilim dünyasına kazandırılmıştır.

1.2.6. Nüzhetü'l-Kulûb

Moğollar'a ait eserler arasında bulunan ve İlhanlı sahasında kaleme alındığı bilinen bu sözlüğün, Poppe çalışmasına yönelik bir değerlendirmesi Gül tarafından naklen şu şekilde belirtilmektedir:

İlhanlı sahası tarihçilerinden Hamdullah Kazvinî'ye (1281-82) ait Nüzhetü'l-Kulûb, içinde hem coğrafî bilgileri, hem de Türkçe ve Moğolca kelimeleri barındırır. Eserde Moğolca hayvan adlarının verilmiş olması eserin Moğol dili tarihi ve söz varlığı açısından önemli kaynaklar arasından sayılmasını sağlamıştır (Gül, 2015, s. 196).

Eserin, İlhanlı sahasında yazılmış olması, bu alanlara ait coğrafî ve kozmografik bilgiler içermesi durumları, Moğol yayılımının ve Moğollar'ın nüfuz edebildiğı alanların farklı

ve önemli bir göstergesidir. Esere ait muhteva bilgisinin özeti ise şu şekilde aktarılmaktadır:

Nüzhetü'l- Kulûb kozmografya hakkında bir giriş, üç esas bölüm (makale) ve bir hatimeden oluşur. Birinci bölümde mineraller, botanik ve zoolojiyle ilgili bilgiler verilmekte, ikinci bölümde insanın vücut yapısı, ahlaki vasıfları ve melekelerinden bahsedilmektedir. Üçüncü bölüm coğrafyaya ayrılmış olup dört kısımdan oluşmaktadır. Orüinal bilgiler ihtiva eden birinci kısımda Mekke, Medine, Kudüs ve Mescid-i Aksa; ikinci kısımda İran'ın maliyesi, coğrafyası, eyalet, vilayet, kaza, nahiye ve köyleri, yol ve menzilleriyle dağları, nehirleri deniz ve gölleri, maden ve mineralleri; üçüncü bölümde komşu ülkeler, son bölümde de diğer bazı ülkelerin coğrafi durumu incelenmektedir. İlhanlılar hakkında verilen bilgiler tamamen devletin resmi vesikalarına dayanmaktadır; Selçuklular hakkındaki bilgiler ise Risale-i Melikşahi ve Risale-tü's-Senceriyye gibi günümüze intikal etmeyen kitaplardan alınmıştır (İA, VII. s. 188). Hatimesinde dünyadaki tuhaf ve garip şeylere de (Acaibü'l-mahlûkat) yer verilen eser tarihi coğrafya ve sosyal tarih açısından önemli bir kaynaktır. Özellikle 1336 yılı İlhanlı bütçesinden bahsedilirken anlatılanlar, Anadolu'da hangi vilayet ve şehirlerin fiilen Moğollar'a tabi olduğunu göstermesi bakımından büyük değer taşımaktadır. İlhanlılar devrinde İran'ın beşeri coğrafyası, idari teşkilatı, ticari ve iktisadi hayatı için yegâne kaynak olan Nüzhetü'l-Kulûb'un tamamı ilk defa Melikü'l-Küttab Mirza Muhammed Şirazi tarafından neşredilmiştir (Özaydın, 1997, s. 455).

1.2.7. Şâmil el-Lugat

Ortaçağ Moğol diline ait bir başka çok dilli sözlük, *Şâmil el-Lugat*'tır. Sözlük, Afyonlu İmâdüddîn Hüseyinoğlu tarafından dört dilli (çok dilli) halde; Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolca olmak üzere mukayeseli şekilde kaleme alınmıştır. Sözlüğe ait tanıtım yazısı ve çalışmaların bulunduğu bilgiler ise şu şekildedir:

Afyonkarahisarlı İmâdüddîn Hüseyinoğlu Hasan [ö.1540]'ın Şâmil al-Luğat [=Sözcükleri İçeren] adıyla 935 [1528-1529] yılında yaptığı çalışmasının bir yazması Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. III. Ahmed [1703-1730] Kit. 2695. sayıdadır. Eksiği ve tekrarıyla 45 sayfada 400 dolayında madde bulunmaktadır (Kaçalın, 1997, s. 55).

Eser Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolca dört dilli bir konuşma sözlüğüdür. Eser önce L. Ligeti tarafından çalışılmıştır. M. Kaçalın de eseri makale olarak yayımlamış; eserde yer alan söz varlığı ile İbnî Mühenna'da ortak olan kelimeleri de vermiştir (Gül, 2015b, s.196).

2. BÖLÜM

MOĞOLİSTAN, MOĞOLLAR VE TARIM

2.1. MOĞOLİSTAN'DA VE MOĞOLLARDA TARIM

2.1.1. Moğolistan'ın Coğrafi Özellikleri ve Tarım

Toplumların yaşamış oldukları alanlarda geriye bıraktıkları anıtlar, yazmalar, sözlükler, belgeler, arkeolojik bulgular gibi birçok miras, insanların geçmişe dair olay ve olguları kavrayabilmesinin en önemli kılavuzu olmuştur. Moğolistan coğrafyası tarih boyunca birçok millete yurtluk yapmıştır. Farklı zamanlarda olsa bile aynı topraklar üzerinde yaşayan milletlere ait tarihsel ve arkeolojik araştırmalar, coğrafya hakkında da değerli bilgiler vermektedir. Buna bağlı olarak, aynı topraklar üzerinde farklı dönemlerde yaşamış olan Hunlara ve Uygurlara ait bazı bilgiler, Moğol topraklarındaki, tarihsel ve arkeolojik bilgilerin yanında Moğolistan coğrafyası hakkında da önemli bilgiler vermektedir:

Hun çağındaki ziraat kültürü ile ilgili en önemli eserler, Selenga nehri ve Baykal gölü kıyılarındaki İvolgi ve İlmo'ya Padi'de ele geçmiştir. Kazılar sırasında bulunan bilhassa saban demirleri pek çeşitli idi. Muhtelif büyüklükteki oraklar, zahire saklamak için özel bir şekilde kazılmış çukurlar, hububatı öğütmek veya ezmek için kullanılan taşlar bu kültürün en önemli eserleri arasında idi. Bulunan saban demirleri üzerinde Çin yazılarının da bulunması, Kuzey Moğolistan'daki ziraat kültürü üzerindeki Çin tesirlerini gösterebilir. Selenga nehri üzerinde de Hun çağına ait sulama kanallarının izleri görülmüştü. Baykal gölü kıyılarında sulama kanallarının pek çok izlerine rastlıyoruz. Bu kalıntılar bize göstermektedir ki, gerek Selenga kıyılarında ve gerekse Altay bölgesinde, Büyük Hun devletinden itibaren bir ziraat kültürü meydana gelmeğe başlamıştı (Ögel, 1984, s. 89).

Moğolistan toprakları üzerinde yaşamış kadim devletlerden biri olan Uygurlara ait Taryat Yazıtı'nda geçen bazı bilgiler de bu toprakların sahip olduğu özelliklerin yanı sıra yine bu topraklarda o dönemlerde de tarım yapılabildiği kanısını bizlere göstermektedir:

tört bul(u)ngd(a)qı bod(u)n (i)ş küç b(e)rür y(a)γ(ı)m bül(ü)k yoq bol[tı ötü(e)n
(e)li t(e)gr(e)s (e)li] (e)k(i)n (a)ra ıγ(a)m t(a)r(ı)γl(a)γ(ı)m s(e)k(i)z s(e)l(e)ngä
orqun tuyla s(e)b(i)n t(e)l(e)dü q(a)r(a)γa burγu ol y(e)r(i)m(i)n sub(u)m(ı)n
qon(a)r köç(e)r b(e)n

Dört bucaktaki halklar benim hizmetimdedir. Düşmanım Bülük yok oldu. (Ötüken yurdu ile Tegres yurdu) arasındaki vadilerim ve tarlalarım şunlardır; sekiz kollu Selenga, Orkun, Tuğla, Sebin (Seben?), Teledü (Teldü?), Karağa, Burgu. Bu topraklarım (üzerinde) ve bu sularım (boyunca) konup göçerim (Tekin, 1982, ss. 806-810).

Biz bu kayıtlardan anlayabiliyoruz ki Moğolistan bozkırları, tarih boyunca belli bölgelerdeki toprakları sayesinde yurtluk olarak kullanılmıştır ve birçok toplumun yaşamlarını devam ettirmesini sağlamıştır. Ayrıca yazıtta geçen ‘...vadilerim ve tarlalarım şunlardır...’ ibaresi bizlere; yazıtın dikilmesinden önceki süreçte, dikildiği zamanlarda ve sonrasında bu topraklar üzerinde ekilir biçilir alanların varlığı hatta bu alanlarda tarımın yapıldığı bilgisini de açıkça göstermektedir. Bu fikre başka bir açıdan bakıldığında,

Bu örnek bize Uygur Türklerinin Orhun ile Selenga ırmakları arasındaki bölgelerde tarlalarının olduğunu göstermektedir. Bilindiği üzere Taryat Yazıtı Uygur kağanlığının ikinci kağanı Moyun Çor tarafından 753 yılında diktirilmiştir. Köktürk devletini yıkarak aynı bölgede devlet kuran Uygurların bu bölgede tarım yaptığını söyleyebiliriz. Çünkü bugün de Moğolistan’da tarıma müsait yerler, Orhun ve Selenga bölgeleridir (Gül, 2004, ss. 77-78).

Gül’ün de aynı kanıdan yola çıkarak bu düşünceyi önemseydiği açıkça anlaşılmaktadır. Moğol toprakları üzerinde yapılan tarım faaliyetlerinin açıklanılmasına ilişkin tartışmaları devam ettirirken geçmişte tarım arazilerine sahip olan Moğol topraklarının günümüzdeki coğrafi, demografik ve iktisadî özellikleri ise şu şekilde belirtilmektedir:

Moğolistan, Orta Asya’nın kuzeyinde yer almaktadır. Ülke kuzeyde Rusya Federasyonu ile batı, güney ve doğuda ise Çin Halk Cumhuriyeti ile çevrelenmiştir. Ülkenin denize çıkışı ve başka bir ülke ile sınırı bulunmamasıyla birlikte, kuzey-batı sınırı Kazakistan’a oldukça yakındır ve arada 40 km’lik bir Rusya toprağı bulunmaktadır. Ülke, 1.567 milyon km²’lik alanı ile Asyanın en büyük yedinci ülkesidir. Topraklarının büyük bir bölümü steplerden oluşmakla birlikte, kuzeyinde bulunan ormanlar genellikle Sibiryaya karaçamı, sedir, ladin, çam ve hus ağacından oluşur (Mumcu ve Akgür, 2002, s. 13).

Bu bilgi doğrultusunda, Moğolistan’a ait iklimi buzul karasal iklim olarak yorumlamak mümkündür. Ayrıca iklimin buzul iklimle yakın ilişkili olduğu ve buzul iklimli sert karasallığın, tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirilmesini hayli zorlaştıracığı düşünülebilir.

Ülke sert bir karasal iklime sahip bulunmaktadır. Gece ile gündüz, yaz ile kış mevsimleri arasında büyük sıcaklık farkları görülmektedir. Yılın büyük bir bölümü soğuk geçmektedir. Eylül aylarında başlayan kış mevsimi Nisan ayı sonlarına kadar kendini hissettirir. Kış mevsiminde ortalama sıcaklık -40 derece civarlarında

seyretmektedir. Dört ay kadar süren yaz mevsiminde sıcaklık 10 ile 30 derece arasında değişmektedir. Yağışların en çok görüldüğü aylar Temmuz ve Ağustos ayları olmakta ve yıllık yağış miktarının 3/4'ü bu aylarda düşmektedir. Ülke soğuk bir iklime sahip olmasına rağmen, aldığı yağış miktarı oldukça düşüktür. Yıllık yağış miktarı ormanlık bölgelerde 250-550 mm, bozkırlarda 200-250 mm ve Gobi çölünde 50-150 mm seviyelerinde olmaktadır. Havadaki nem oranı yok denecek kadar düşüktür (Mumcu ve Akgür, 2002, s. 13).

Moğolistan'ın yıl içerisindeki güneşli gün sayısı ve yağış miktarlarına ait istatistikî bilgiler doğrultusunda, ülke genelinde ciddi bir buzul kuraklığın varlığından söz etmek mümkündür. Bilinmektedir ki sert karasallığın kendini fazlasıyla hissettirdiği coğrafyalarda, tarım ve tarım işçiliği konusu da oldukça yüksek maliyetlere sebebiyet vermektedir. Ayrıca faaliyetlerin ülke ekonomisini de dışa bağımlı hale dönüştürdüğü söylenebilir.

Moğolistan oldukça geniş bir toprak parçasına sahip olmasına karşılık, nüfusu azdır. Son yapılan nüfus sayımına göre nüfusu 2.373.500'dür. Ülke nüfusunun 1/3 gibi önemli bir kesimi başkent Ulanbator'da yaşamakta ve 2001 yılı itibariyle şehir nüfusunun 750 bini aştığı tahmin edilmektedir. Ülkenin diğer şehirleri Türkiye'deki kasaba büyüklüğündedir (Mumcu ve Akgür, 2002, s. 14).

Hayvancılık dışındaki tarım sektörü kolektif çiftliklerin dağıtılmasıyla sürekli bir daralma trendinin içine girmiş, Çin'den ithal edilen gıda mallarının ucuzluğu da iç tarımsal üretimin sürdürülmesi açısından caydırıcı bir etki yapmıştır. Bu nedenle tarım sektöründe üretim artışı devlet desteği sağlanmadan gerçekleştirilemeyecek gibi görünmektedir (Mumcu ve Akgür, 2002, s. 22).

Özetle, edinilen istatistiksel bilgilere ve coğrafi özelliklere bağlı olarak Moğolistan toprakları, geçmişteki verimliliğini, kuru tarıma (hububat vb.) elverişli bir yapıya sahip olması dolayısıyla korumuştur; ancak ülkeyi derinden etkileyen siyasi ve ekonomik olaylar neticesinde büyük boyutlara ulaşabilecek ticarî kazanımlarını değerlendirememiştir. Ayrıca günümüz Moğol ülkesinin tarım faaliyetlerinde görülen üretim odaklı gerileme, tarıma kısmen devam ettiği halde toplumun tarım faaliyetlerine tam anlamıyla ihtiyaç duymadığını ya da başka ekonomik faaliyetleri gerçekleştirdiğini göstermektedir.

2.1.2. Moğollarda Tarım

Moğollar, bir Orta Asya kavmi olarak bozkır kültürüne ait geleneklerin en fazla hissedildiği toplumdur denebilir. Buldukları coğrafyanın özelliklerine bakıldığında ise bozkır ve orman iklimleri onların yaşam şekillerini belirlediği de düşünülebilir.

Hayat tarzı bakımından XII. asrın sonu Moğol kabileleri, nazari olarak step tarafında çoban kabileler, orman tarafında avcı kabileler şeklinde ayrılabilir; aslında şu noktaya dikkat etmek gerekir ki Moğolların yurdu, iki taraftan, güneyde step (ve hemen az sonra çöl) mıntikasıyla kuzeyde orman mıntikası arasında bulunuyordu¹² (Grousset, 2015, s. 204).

Ekonomik yaşamları ise, hayvancılık ve avcılık gibi göçebe kültür faaliyetlerine dayalıdır. Moğol kavmine ait ekonomik faaliyetleri Gül, şu şekilde aktarmaktadır:

Moğollar avcı ve balıkçı, yani Amur bölgesinin orman ve orman-bozkır halkı iken, 10.yy. sonu ve 11.yy. başlarında bugünkü Moğolistan'da yaşayan ve zayıflayan Türk topluluklarını da kendisine katarak yavaş yavaş yayılmışlardır (Gül, 2004, s. 63).

Orta Asya kavimleri denildiğinde Türkler, Moğollardan biraz daha farklı olarak, konar-göçer kültürü benimsemiş bir toplum şeklinde yaşamışlardır ancak Gül'ün de belirttiği gibi Moğollar, Türkler ile fazlasıyla iç içe yaşamıştır. Bu sebeple, Türklerden farklı olan din, dil, sosyo-kültürel veya ekonomi alanlarına dair birçok etkilenmeyi de karşılıklı olarak yaşamışlardır denebilir.

Türkçe konuşan halkın steplerde doğup gelişmesinin ve hayvancılık ile ziraata dayalı bir ekonomiye geçmesinin, ormanlarda doğup açık ülkelere çıkıncaya, türk komşularından hayvancılığı ve ziraatı öğreninceye kadar avcılık ve toplayıcılığa dayalı bir ekonomiyle ormanlarda yaşayan moğollarinkinden çok önce gerçekleşmiş olduğuydu (Clauson, 1993, s. 218).

Clauson'un bu açıklaması, bu iki kavmin birbirlerinden etkilendiklerini ve kavminlerin birbiriyle mukayesesini açıklamaktadır. Ayrıca, Moğollar'a ait ekonomik faaliyetlerin, etraflarındaki toplumlardan ya da fethettikleri topraklara ait kültürlerden etkilendikleri durumu da aktarılmaktadır. Bahsedilen bu düşüncelere bağlı olarak, Moğollarda zengin bir tarım kültüründen bahsedilememektedir denebilir. Ancak Moğollar, hayatlarını devam ettirebilecek temel besin ihtiyaçlarını ve ekonomik anlamda geçimlerini sağlayacak yeterli tarımsal faaliyetleri gerçekleştirmişlerdir. Eberhard'a ait bir

¹² Konunun ayrıntısı için bk. (Ligeti, 2000, s. 1031).

düşünceye göre, göçebe olmalarına rağmen Moğollar'ın tarihsel süreçte tarımla da uğraştıkları söylenebilir:

VI-VIII. asırlar arasında yaşayan Moğol asıllı halklarda hayvancılığın yanında bir ziraat hayatı da vardı. Çin kaynaklarında; Shi-wei memleketleri en ziyade darı, buğday ve yabani hububat yetiştirir, darının birkaç cinsi ile buğday ekerler, yontularak keskinleştirilmiş ağaçlardan tarla sabanı yaparlar, tarlaları ekine elverişli hale getirmek için insanlar bu sabanları bizzat çekerler, buna rağmen çok mahsül elde ederler, bir nevi darı ekerler ve bu darıyı dağların eteklerinde kazdıkları mağaralarda saklarlar, ziraatı bizzat kendileri yaparlar (Eberhard, 1942, s. 58).

Moğollar'ın uğraşmış oldukları tarım faaliyetlerine ait süreç, tarımın tanımı ve nasıl yapıldığı konusunu açıklamaktadır. Tarım sürecinin gerçekleştirilme sırası ise şu şekilde aktarılmaktadır:

Ana ark (buh) oldukça uzun olabilir. Birkaç dalı (arig, suvag) vardır. Tarlalar, bir çok küçük bölüme (angis, tag, tarig, budarga) ayrılmıştır. Bunlar, taralayı sulamak için ilkbahar ve yaz boyunca 3 ila 5 kere açılan bir bent (höörem?, çih, tagt, zeseg) ve küçük arklarla (arig, çih) çevrilidir. Tarla öküz veya develerden oluşan çift ve saban (ancis, andis, oyms) ile sürülür. Ekin, tırpan veya orak vs. ile yapılır. Fakirler veya çalışma gücü düşük olanlar (basgaçin, tolgoyçin), tarlada kalmış olan başakları toplarlar. Sonra kesilmiş olan başakları bir çadır şekline getirilir. Harman, Avrupa ya da eskiden Çin'de olduğu gibi (Wang 1989: 84) vurarak değil, at ya da öküzlerden oluşan bir çiftin arkasından ağır bir tahta parçası (mayhlah, mondoh) harman yerine (haram, ütrem) yayılmış olan başaklar üzerinden sürüklenmesi şeklinde gerçekleştirilir. Daha sonra buğday taneleri bir kalbur (ilgek) ile ya da rüzgara (cılan) karşı savrulularak kepekten (?) ayrılır. Orada çalışan, oraya gelen veya ricda bulunan bütün fakirlere buğdaydan (hüvsen, hivsen) verilir, fakat en iyi bölümünden verilmez. Çuvallara (tulam, tulman), sandıklara (üheg) ya da mağaralara (uurhay) doldurulup saklanmadan önce buğday bir direnle ya da çatalla (ayr) bir küme şeklinde toplanır (Tatar, 2004, s. 2808).

Cengiz Han Moğolları öncesi dönemde yaşanan Orta Asya topraklarında, Moğolların tarımla da uğraşmış oldukları, en azından bu bilgiyi edindikleri anlaşılmaktadır. Moğollar öncesi dönemde, Göktürklerin de bu topraklar üzerinde tarım ve tarım faaliyetlerine ilişkin çalışmaları bulunmaktadır;

Göktürkler döneminde sulama kanallarının kullanıldığı bilinmektedir. Bu kanallarla sulama düşünülmektedir. Ekme, biçme ve sulama işlerinin bilindiğini düşünmek yanlış olmaz. Eğer iklimin imkân verdiği ölçüde tarım yapılmamış olsa, Kapgan Kağan anlaşma şartları olarak Çin'den neden tohum ve saban istesin? Kapgan Kağan, Kıtanelara karşı Çinlilere yardım etmesine karşılık “.. Çin'den üç bin adet tarım aleti, onbin libre demir sekizbin kilo tohumluk darı ve Çin arazisinde bulunan Türkler'in iadesi”ni istedi (Gül, 2004, s. 69).

Kırgızların Uygur hâkimiyetine son verdiği 840 yılından sonra Doğu Türkistan merkezli göçlere başlayan Uygur Türkleri, inandıkları din itibarıyla de -Maniheizm ve Budizm-sanat, tarım ve yerleşik yaşam konularında gelişme göstermiştir;

Doğu Türkistan'a göç eden Uygurlar, Turfan ve Karaşar şehirlerinin yakınında yaşamışlardır. Bu bölgeler tarım ve ticaret bölgeleridir. Bu bölgelerde güç toplayan Uygurlar tekrar kağanlık kurmuşlardır (856). Turfan Uyguları da denilen bu Uygurlar, tarım hayatında da ilerlemişlerdi. Zâten, Doğu Türkistan bölgesi tarım açısından önemli bir bölge idi. M.Ö. 2 yy'dan itibaren Doğu Türkistan'ı gezen Çinli seyyahlar, halkın nehir sularından kanallar açmak suretiyle tarımda sulama yaptıklarını anlatır (Gül, 2004, ss. 61-62).

Bu kayıtlardan anlaşıldığı üzere Moğollar'ın sahip oldukları ve sahip olacakları topraklar üzerinde, tarım ve tarım faaliyetlerinin alt yapısı zaten hazır durumdadır. Hatta Moğollar'ın Orta Asya'da etken güç olarak görünmediği zamanlarda bile tarım ve tarım faaliyetlerinin bu topraklar üzerinde fazlasıyla gerçekleştirilmiş olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Cengiz Han İmparatorluğu öncesi dönemde yaşayan Moğol kökenli Hitay Devleti de göçebe kültüre sahip olmasına rağmen yerleşik kültürlü Uygurlar'dan¹³ oldukça etkilenmişlerdir. Hububat tarımı adına verilmiş olan bilgiler haricinde Ögel'in aktardığı veriler ışığında meyve tarımı ve meyvelerden elde edilen ürünlerin, eski Moğolların uğraşları arasında olduğu söylenilebilir:

Han sülalesinden beri Turfan bölgesinde üzüm yetiştirme ve şarapçılık yapıyordu. 647 senesinde Göktürkler yabgusu, Çin'e üzümler gönderiyor ve bu üzümler Çinliler tarafından çok beğeniliyordu. Bundan sonra Çin'de şarap imâli, Orta-Asya'da Turfan bölgesindeki usullere göre yapılmaya başlandı. Çin kaynaklarından, Turfan şarapları hakkındaki bahislere sık sık rastlanır. Hitay Devleti'nde seyahat eden Çinli seyyahlar, karpuzlara rastlamışlar ve karpuz ziraatının Hitay devletine Uygurlardan geldiğine işaret etmişlerdir. Karpuz, buradan da Çine girmişti (Ögel, 1984, s. 366).

¹³ Bilindiği üzere Uygurlar, yerleşik yaşamı benimsemiş ve dolayısıyla tarım faaliyetlerini gerçekleştiren ilk Türk toplumu olma özelliklerine sahiptir. Din ve kültür değişiklikleri ile öne çıkan Uygurlar'ın bu değişimlerinin ve yaptıkları ziraatçılığa dair çalışmaların incelemesi, *Risale-i Dehkancılık* adı altında oluşturulmuş eserden takip edilebilir. Esere ait incelemenin kısa bir tanıtma yazısından edinilen bilgilere göre diyebiliriz ki; esere ait 4 nüsha, mukayese edilerek 5 bölüm altında hazırlanmıştır. Eserin 3. ve 4. bölümleri, *Eski Türklerde ve Uygurlarda Çiftçilik (Dehkancılık)* adıyla oluşturulmuştur. Öncelikle 'dehkan' kelimesine ait köken, etimolojik ve ödüncleme bilgileri sırasıyla aktarılmış, Orta Asya Türk toplumlarında yapılan tarımsal faaliyetler, yetiştirilen tarım ürünleri ve bunlara ilişkin sözcük ve terimler aktarılmıştır. Ayrıca Uygurlar için tarımın ne derece önemli olduğu bilgisi üzerinde de durulmuştur. Eserde verilen '*Padişahlıktır hakikat bilseler dehkancılık*' dizesiyle Uygurlar'ın tarıma verdiği önemin büyüklüğü açıkça ortaya koyulmuştur bk. (Öger ve Tek, 2017).

Elde edilen verilere göre, Cengiz Han öncesinde yaşayan Moğollar için tarım ve tarım faaliyetlerinin varlığından söz edilebilir. Ayrıca Cengiz Han öncesi dönemde Moğollarda tarım, temel ihtiyaçların karşılanması yanında ticaret amacıyla da yapılan ödünçleme bir kültür faaliyeti¹⁴ olarak söylenebilir. Moğollar için büyük çaplı tarım politikası izlemeksizin yaşadıkları düşünülüyor olsa da Safran'dan alınan bilgiye göre,

Darı, tarihin ilk çağlarından beri bilinen taneli bir bitkidir. Orta Asya'da da aynı şekilde biliniyordu. Fakat Doğu ve Batı Türkleri, yiyecek bakımından, "buğday kültürüne, geçince, darı yalnızca çok kuzeylerde oturan yoksul Türkler ve Moğollar tarafından, ana yiyecek maddesi olarak kullanılmıştır. XIII. yy.'ın ilk yarısında Cengiz Han ve oğullarının otağlarına giden Carpini ve Rubruck gibi ünlü seyyahlar, Han ailesinin bile, ana yiyecek maddelerinin darı olduğunu görmüşlerdir (Safran, 1993, s. 123).

Moğollar ve Moğol ileri gelenlerinin temel besin maddesi de tarımsal faaliyetlerle elde edilmektedir. Ancak tarımdan çok hayvancılığın ön planda tutulması sebebiyle, Moğolların tarıma dayalı alt yapısı gelişme gösterememiştir denebilir.

Cengiz Han'ın başa geçtiği zamanlarda ise, Moğolların dünya siyasetindeki yeri herkes tarafından bilinmektedir. Etki altına alınan nüfusun ve toprak miktarının artışı, Çin'in fethi, önemli ticaret yollarındaki hâkimiyet ve ekilir biçilir alanların bulunduğu toprakların ele geçirilmesi gibi durumlar, Moğol yurtlarında ve onların fethettikleri topraklarda kültür alışverişi, sosyo-ekonomik yaşam gibi birçok alanı olumlu şekilde etkilemiştir hatta canlandırmıştır.

Devlet teşkilatlanmasındaki en önemli yapılanmalar yani kurumsallaşmaların gerçekleşmiş olduğu da Moğol Devleti'ne ait mali faaliyetlerin incelenmesi sonucu açıkça anlaşılmaktadır. Özellikle devlet yapılanmasının vergi toplamaya ilişkin faaliyetleri, Cengiz Han dönemindeki refah seviyesi ile başlamıştır denebilir. Fethedilen topraklardaki mal ve mülk sahibi olmanın karşılığı olarak devlete bağlılığını bildirme işlemi başta olmak üzere ele geçirilen topraklardaki devletlere ait yaptırımlar, Moğol usüllerine göre düzenlenerek devamlılığı sağlanmıştır. Moğollar'ın düzenledikleri vergi çeşitlerine bakıldığında,

¹⁴ Moğollara ait tarımın ödünçleme bir kültür faaliyeti olmasına ilişkin düşünceyi genişletmek, dilsel boyutta yetersizliğini inceleyebilmek ve çalışmanın birincil kaynaklarında tespit edilememesi sebebiyle maddelendirilemeyen (lehçesel) Moğolca tarım terminolojisi için bk. (Tatar, 2004, ss: 2807-2820).

Moğolların vergi usulleri:

- 1) Araziden alınan “gılan/kılan (qılan)”
- 2) Göçebe illerin hayvanlarından alınan “gopçur/kopçur (qopçur)”
- 3) Şehirlilerden hassaten tüccardan alınan rüsümat ve zamanımızdaki mana ile “tamga” ve “baç” lardan ibarettir (İlimli Usul, 2016, s. 77).

Moğol mali faaliyetlerine bakıldığında, günümüz mülk vergisi olarak (araziden) alınan *qılan* vergisini de görmek mümkündür. Cengiz Han döneminde oluşturulduğu düşünülen bu vergi işlemleri, fethedilen topraklarda yaşayan insanlar üzerinde de ekonomik faaliyetler adı altında uygulanmaya devam etmiştir diyebiliriz. Özellikle İlhanlı sahasındaki Uygurlara ait toprakların hatta teşkilatlanmanın ele geçirildiği dönemde hem mali terimler hem faaliyetler hem de ekonomik alandaki yaptırımlar – tarımsal faaliyetler- Moğollar tarafından fazlasıyla uygulatılmış ve devamlılığı sağlanmıştır. Ancak Moğollar tarım ve tarıma dair bilgiyi edinmek yerine yaptırım olarak uygulamaya devam etmiştir. Bilinir ki Moğollar, ticaret yollarındaki kervanlar hatta toplumlardan yağma yoluyla ganimet topluyorlar ya da onlarla takas yoluna giderek yiyecek-giyecek ihtiyaçları için tarım mahsülleri alıyorlardı.

Cengiz Han’ın göçebe kültüre önderlik ederek tüm dünyayı fethetme düşüncesi, onun devleti içerisinde, sabitliğe ve durgunluğa zaman tanıyamayacak kadar hareketlendiriciydi. Temuçin, ana yurt olarak bildiği toprakları -yani bozkırı- yaygınlaştırmak ve hızlı iletişim kurulmasını sağlamak adına fethettiği bölgelerdeki verimli arazileri bozkırlaştırmaya çalışmıştır şeklinde düşünmek yanlış olmayacaktır. Ayrıca fethedilen toprakların hızla genişlemesi ve topraklar üzerindeki ganimetlerin artması, tarımdan daha öncelikli olarak gerçekleştirilen ekonomik faaliyetleri ve tarıma duyulan ihtiyacın zorunluluğunu azaltmıştır. Bunların yanı sıra yağmacı ve savaşçı özellikler, posta teşkilatı gibi kurumsal yapılanmaların gerçekleştirilmesi, merkezî sistem içerisinde hızlı hareket etmenin önemi gibi durumlar da tarım faaliyetleri gibi yerleşik yaşam ilkelerine çoğu zaman bağlı kalınamamasına neden olmuştur. Moğolların tarımdan uzak kalması hatta genel olarak kuralsızlığı ön planda tutması şu şekilde belirtilmektedir:

Öyle bir kavim ki nazarında insan hayatının hiçbir kıymeti yoktur ve esas itibarıyla göçebe olduğundan yerleşik insanların hayatının, şehir şartlarının, ziraî kültürlerin ne olduğu hakkında, hülâsa anayurt stepe ait bulunmayan bütün şeyler hakkında hiçbir fikre sahip değildir (Grousset, 2015, s. 241).

Ancak Cengiz Han, her ne kadar fethettiği topraklarda bozkırlaştırma politikasını uygulamaya çalışmış olsa da Horasan ve bazı Mezopotamya topraklarının verimliliği, Orta dünya ve sonrasındaki tüm insanlık tarafından da açıkça bilinmektedir;

Orta Çağ'da Herât'ta Buğday, arpa ve pirinç diğer ürünlere göre daha az üretiliyordu. Fasulye, mercimek ve karpuz ise çok üretilen ürünler arasındaydı. Meyve bahçelerinde elma, ayva, nar vişne, incir, karadut, Antep fıstığı (Şam Fıstığı), bolca yetiştirilmekteydi. Hibrit tohum üretimi bu dönemde kullanılmıştır. Sulama, iklim ve meteorolojik olaylar dikkatle takip ediliyordu. Sebze bahçeleri (ıspanak, pırasa, lahanası, turp, soğan, sarımsak vs.) hoş kokulu bitkiler ve asma Herât Bölgesi'nde yoğun olarak üretilen ürünler arasındaydı (Şahin, 2013, s.214).

Bu açıklamalar dâhilinde, dönemin en verimli, refah seviyesi en yüksek bilim-sanat ve tarımın merkezi konumundaki şehirlerin fethi, konargöçer Türkler ve Moğollar gibi birçok kavmi, kendisine hayran bıraktığı için talan edilmek yerine buradaki faaliyetlerden onların da etkilenmesini sağlamıştır. Horasan bölgesinde bulunan - bugünkü Afganistan topraklarındaki- Herât bölgesi için yapılmış şu sözlerle, bölge topraklarındaki cezbedici özellik daha çok anlaşılmaktadır:

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren önemli bir yerleşim yeri olan Herât Bölgesi'nde hüküm sürmüş siyasi teşekküllerin hemen tamamı tarıma büyük önem vermişler, gerek sulama, gerek ürün desteği gibi birçok konudaki destekleri ile gıda sıkıntısının önüne geçmeye çalışmışlardır. ...Moğollar döneminde Herât, Horasan'ın diğer büyük şehirleri gibi tahribata maruz kalmış, halkın elindeki tohumluk ürünler dahi yakılarak ekilecek bir şey bırakılmamıştır (Togan 1988:431). Moğollar ve özellikle Timurlular zamanında devlet yöneticileri ve şehirlilerle birlikte Türk-Moğol kabileleri de tarım yapmaya ve yerleşik kültüre geçmeye başlamışlardır (Şahin, 2013, ss.214-215).

Cengiz Han sonrası dönemlerde ise, Moğolların tarıma bakış açıları değişmiş, yağmacı ve avcı kültürlerini biraz olsun askıya alarak üretici olmaya başlamışlardır.

Tanrı dağlarının kuzeyinde ve güneyinde ticaretin akışını sağlama siyaseti güden "Moğol Barışı", bu dağların güneyinde de, tarımsal alanlardan eski yapıyı bozmadan yararlanılmasına yol açmıştır. Onun için fetihler sırasında yıkılan yerler yeniden tamir edilmiş ve özellikle su yollarının bakımına önem verilmiştir. Bu alanlar prenslere ülüş (pay, hisse) olarak verilmemiş, onun yerine merkeze bağlı valilerle idare edilmiş ve gelirleri de böylece merkeze aktarılmıştır (Togan, 2002, s. 391).

Togan'ın aktardığı bilgilerden görüldüğü üzere, Cengiz Han sonrası fethedilen topraklar hazine malı olmasının yanı sıra devlet tekelinde birleştirme yolları aranarak üleştirilmiştir. Ancak özel mülk adı altında kalmasından ziyade bağlı valiler ya da idarecilere teslim edilerek Moğol devletini kalkındırıcı bir yapıda işlenmeye teşvik

edilmiştir denebilir. Yine Cengiz Han sonrası döneme bakıldığında Altın Orda Devleti, elverişli buldukları hayvancılığın yanında ticaret merkezleri odaklı alım-satım yapmışlar hatta ziraati devam ettirirken tarıma yardımcı sulama kanallarını da açmışlardır:

Altın Orda Devleti zamanında özellikle Asya ile Güney Doğu Avrupa ve Batı Avrupa arasında yapılan ticaret gelişmiştir. Kubilay Han, Cava ve Malay yarımadasını ele geçirdikten sonra İran, Uzak Doğu ve Hindistan arasındaki deniz ticaretinin gelişmesi için de çalışmıştır. Moğollar ticaretin yanı sıra sanayi ve tarıma da önem vermişlerdir. İlhanlılar, tarımın gelişmesi için sulama kanalları açmışlar köylüye tohumluk vererek onları teşvik etmişlerdir. (Togan, 2002, s. 391).

Bu bilgilerde görüldüğü üzere Cengiz Han sonrası Moğol toprakları üzerinde tarım ve tarım faaliyetleri büyük önem kazanmıştır. Gerçekleştirilen faaliyetler sonucu yerleşik kültüre ait unsurların da varlığından söz etmek mümkündür;

Marco Polo'nun 13.yüzyıl ortalarında Moğolların Büyük Kağanı Kubilay Kağan'a yapmış olduğu gezi sonucunda verdiği bilgiye göre, iklim şartlarından dolayı sıkıntı çekmemek için, Kubilay Kağan'ın da birçok ilde hububat ambarları yaptırdığı bilinmektedir. "hububat ambarlarının yapılması" eski Türk devletlerinde de uygulanan bir politika olsa gerektir (Gül, 2004, s. 65).

Kubilay Kağan zamanında gerçekleştirilen hububat ambarları gibi yerleşik kültür unsurlarının, genişleyen topraklarda –zaten- varolması, Moğollar'ın, bu kültüre önderlik ettiğini değil, tam anlamıyla fethettiği topraklarda edindiğini ve edindiği bu bilgileri de en üst seviyede gerçekleştirdiğini bildirmektedir.

Herât Bölgesi Orta Çağ'da Horasan'ın tahıl ambarı durumundaydı (Şahin, 2013, s. 212).

Tarıma gösterilen değer ve önemin artması, hububat ambarları gibi yerleşik kültüre ait unsurların yapılması, Moğollar'a ait farklı yaşamsal faaliyetlere geçişi de ispatlar niteliktedir.

Cengiz Han öncesi ve sonrası Moğollardaki tarım faaliyetlerinin incelenmesi hususunda elde edilen yazılı veriler ile Moğolların kullandığı tarım kelimelerinin kaynağı düşünüldüğünde, büyük tarım girişimleri olmamıştır¹⁵. Ancak yapılan asgari tarım

¹⁵ Moğollar'a ait tarım faaliyetlerinin gelişmemesi nedenlerinin ayrıntılı incelemesi için bk. (Gül, 2004, s.63; Eberhard, 1995, s. 39).

faaliyetlerinin pek çok milletten ve kùltürden etkilenilmesi ile geçmiřten gelen kùltür aktarımı sonucunda elde edildiđi de ayrıca dűřünülebilir.¹⁶

---

¹⁶ Moğolların ekme-biçme faaliyetlerinin incelemesi için bk. (Safran, 1993, ss. 157-164).

3. BÖLÜM

MOĞOLCA ‘TARIM’ TERİMLERİ

Yeryüzünde yaşayan canlıların temel ihtiyaçlarından en önemlisi olan beslenme, insanoğlunun toprağı işleme, toprağı ürün ekmesi ve topraktan ürün elde etmesi çabaları neticesinde tarım ve tarım faaliyetlerini ortaya çıkarmıştır.

Tarım ve tarım faaliyetleri, dünya medeniyetleri arasında bir milletin göçebe, konar-göçer ve yerleşik hayata aidiyetini yani kültürel özelliklerini hatta insanlık tarihinin başlangıcından bugüne kadar ki süreçte, toplumların gelişmişlik düzeylerini belirlemede büyük rol oynamıştır. Verilen tüm bu tanımlamalar, Türkiye Türkçesi’nde ‘tarım’ kelimesini belirtirken, Arapça ‘ziraat’ kelimesinin karşılığı olarak da kullanılmaktadır. Moğol dilinde ise bu kelime, **тариалалт** / *tarialalt* ‘tarım, ziraat’ anlamlarıyla yaşamaktadır (Bayarnyam ve Lhagvajav, 2012, s. 526b).

3.1. EYLEMLER

Çalışmanın bu bölümünde, Arap harfli Moğolca sözlükler aracılığıyla Orta Moğolca döneminde gerçekleştirildiği tespit edilen 22 adet tarım ve tarım faaliyetlerine yönelik fiil¹⁷, tarımsal faaliyet sürecinde uygulanma sırası sistematığıyla maddelendirilmektedir. Tespit edilen fiiller, tarımı yapan toplumun sosyo-kültürel ihtiyaçlarını karşılayan ve tarımı icra eden kişilerin temel ihtiyaçlarını elde etmesini sağlayan sürecin fiilleridir. İncelenen terimlerin geniş kapsamlı olarak ele alınma sebebi, tarımın gerçekleştirildiği alanlarda, insanoğlunun yaşam kalitesini nasıl etkilediğini belirtmesi ve tarımın yapıldığı toplumların kültürel yaşantılarındaki gelişmişlik düzeyini gösterebilmesidir. Yapılan maddelendirmelerde, tarım ve tarımsal faaliyet fiillerinin anlamları ile faaliyet süreci içerisinde tarımın hangi safhalarında kullanıldıklarına dair bilgiler bulunmaktadır.

¹⁷ Tarım fiilleri başlıklı bu bölüm, adı belirtilen sözlüklerde tarıma ait fiillerin maddelendirildiği şekilleriyle aktarılmaya çalışılmıştır. Orta Moğolca dönemine ait daha genel kapsamlı fiil taraması, Orta Moğolca dönemi eserlerinden olan King’s Dictionary’e ait söz varlığı çalışması incelenerek yapılabilir bk. (Şahin, 2017, s. 107).

Sözlüklerde geçen bu fiiller, Türkçede kullanılan mastar hallerinden farklı olarak, görülen geçmiş zaman şekilleriyle tanıklanmaktadır. Gül, fiillerin geçmiş zaman çekimli hallerine ait şu bilgiyi vermektedir:

Moğolcada her fiil kökünün sonuna (⇨) ile (l) eklendikten sonra geçmiş zaman fiili haline geçer (Gül, 2010, s. 93).

Kelimeler, Arap harfli Moğolca sözlüklerdeki şekilleri tanıklanarak alıntılanan¹⁸ ya da ödünçlenen terim olmaları ihtimaliyle değerlendirilmiş; Türkçe ve Arapçadaki karşılıkları ile günümüz Moğolcasında varlıklarını sürdürüp sürdürmedikleri gibi bilgilerin tespit edilmeye çalışılmasıyla maddelendirilmiştir. Sözlüklerde tespit edilen fiiller şunlardır: *tariba* ‘ekti’, *kelibe* ‘sürdü’, *çaçiba* ‘serpti’, *katquba* ‘dikti’, *urguğu* ‘filizlen-, büyü-’, *kaduba* ‘biçti’, *çabçiba* ‘kesti’, *hitkebe* ‘koptu, kesildi’ *o[q]tulba* ‘koptu, kesildi’, *çitquba* ‘döktü’, *çarman ūrba* ‘harman vurdu, savurdu’, *qayalba* ‘yardı, öğüttü’, *çinēbe* ‘ölçtü’, *açiba* ‘yükledi’, *elgebe* ‘eledi’, *cuşuraba* ‘hamur yoğurdu’, *işba* ‘eğirdi’, *tomaba* ‘eğ-, eğir-’, *umisba* ‘giydi’ *hücebe* ‘kurudu’, çürüdü, *hüc[r]ebe* ‘kurudu, çürüdü’ *butaba* ‘budadı’.

3.1.1. **tariba** (تاریبا): ekti, İMM’de kelimenin Türkçenin tüm dönemlerinde *tarı-* ‘ekin ekmek, tarlayı sürmek’ anlamlarında temel tarım fiili olarak kullanıldığı ve fiilin daha kısa halinin *tar-* ‘dağıtmak, yaymak’ fiili ile de ilişkilendirildiği belirtilmektedir (Gül, 2004; Gül, 2012). Moğolcada fiil kökü *tari-* şeklinde kullanılıp, görülen geçmiş zaman çekimiyle *tariba* ‘ekti’ biçimi Tarihî Moğolca metinlerde tespit edilmektedir (Gül, 2016, s.234). Clauson, terimin Eski Türkçe biçimlerine ait kullanıldığı dönemleri ayrıntılı olarak belirtmiş ve *tarı-* şeklini maddelendirmiştir (ED 532b). Doerfer, Altay dillerinin soy akrabalığı tezini reddetse de kelimenin Türkçeden Moğolcaya geçmiş

¹⁸ Alıntı kelimeleri tanımanın bir kuralı olarak; ‘*Türkler gibi bir bozkır topluluğunun, değişik yaş ve cinsiyetteki davar sürüleriyle at donları hakkında zengin bir kelime hazinesinin olması, hiç de şaşkıncu değildir. Moğolların, yabanî ve evcil domuzlar için kullandıkları çeşitli kelimeleri olduğu halde, Türklerde ‘domuz’ karşılığında –o da şüphesiz yaban domuzu olsa gerek- yalnızca iki tane kelimenin bulunması, bunlardan biri olan lağzın’ın da kısa zamanda eskimiş bir alıntı durumuna gelmesi, doğru anlamlıdır*’ (Clauson, 1997, s. 115). Bahsedilen bu düşünceye göre, bir dilin terminolojisini oluşturan kelimeler, toplumun ihtiyaçlarıyla ve sosyo-kültürel yaşamın etkisiyle ilişkilidir denebilir. Yine aynı makalede, Clauson kelimelerin içindeki seslerle alakalı sınıflandırmaya yönelik şu açıklamayı da belirtmektedir: ‘...*h, l, ş veya z ile başlayanların yahut da iç seste f veya h içerenlerin alıntı kelimeler olduğu ve tümü değilse bile çoğunun çince olduğu kesindir*’ (Clauson, 1997, s. 115). Bu bağlamda, alıntı kelimelerin ayırt edilmesi, öncelikle topluma ait sosyo-kültürel gereksinimler başta olmak üzere, dillerde kullanılan kelimeler içindeki ses özelliklerine göre de şekillenebileceği kanısını bizlere sunmaktadır diyebiliriz.

ödünç bir sözcük olduğunu bildirmektedir (TMEN I, ss.244-245; TMEN II, 480-482). KS’de ve KTM’de fiil tespit edilememiştir. ME’de *tariba* ‘ekti’ madde başı halinde, *tariba gacari* ‘yeri ektiler’ örneğiyle tanıklanmaktadır (Poppe, 2009, s.143a). Modern Moğolcada *tari-* /MM. *tarih*/ ‘ekmek, tohum saçmak; dikmek; tarım yapmak, toprağı işlemek; hastalığa karşı aşılama’ biçimlerinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1205).

3.1.2. **kelibe** (کلیبه): sürdü, Tarihi Moğolca metinlerde fiil, nesneyi sürmek, yön vermek, toprağı kaldırmak ya da ekime hazırlamak biçimleriyle görülmektedir. Buna bağlı olarak, İMM, KS ve KTM’de fiil tespit edilemese de ME’de fiil, *kelibe* ‘sürdü’ (Poppe, 1938, s. 215a) madde başı olarak tanıklanmaktadır. Ayrıca bu madde başı altında fiile ait kullanım şekli, *k. adūsuni tayayār* ‘hayvanı dayak ile sürdü’ // *k. yağari* ‘yeri sürdü’ örneğiyle tespit edilmektedir. Modern Moğolcada *keli-* (geçişli fiil olarak) ‘uzağı sürmek, uzaklaştırmak, kovmak, kovalamak’ biçimleriyle tanıklanmaktadır (Lessing, 2003, s. 715).

3.1.3. **çaçiba** (چچیه): serpti, fiil Arap harfli Moğolca sözlüklerde madde başı olarak tanıklanamamaktadır. Ancak ME’de *çaçiba hüreni* madde içi örneğiyle tespit edilmiş ve Türkçe karşılık olarak ise ‘tohumu serpti’ anlamıyla maddelendirilmektedir (Poppe, 2009, s.36a). Bu kayıttan anlaşıldığı üzere, *serp-* fiili, tarlada tohumun dağıtılması, serpilmesi isimlendirilmeleriyle kullanılabilir. Ekilecek araziye, ürünün yerleştirilmesi esnasında kullanılan yöntem, bu fiilin tarımda kullanıldığı bilgisini aktarmaktadır. Modern Moğolcada kelime *saçu-* /MM. *saşah*/ ‘saçmak, yaymak, bölmek, ayırmak; serpmek, ekmek, dağıtmak, püskürtmek’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1018).

3.1.4. **katkuba** (قاتقوبه): dikti, İMM’de *qatquba* ‘(iğne vs. ile) dikmek, bıçaklamak, yaralamak, saplamak, nefret ettirmek; kıskırtmak’ gibi birçok anlamıyla maddelendirilmiş ve buna bağlı olarak kullanım zenginliğine dair yapılmış olan tartışmaları da içermektedir (Gül, 2016, s.200). ME’de fiil, geniş kapsamlı kullanımının yanında, toprakla uğraşılmasını gösterir işlevi üzerine *nihāl katkıba* ‘fidan dikti’ anlamıyla tanıklanmaktadır (Poppe, 2009, s.94a). Kelime KS’de ve KTM’de tespit edilememiştir. MGT’de *qatquba* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972,

s.11319). Modern Moğolcada *hadhu-* /MM. *hatgah/* ‘delmek, batmak, içine işlemek, yarmak, çizmek, bıçaklamak; nakış işlemek, süslemek; iğneyle tutturmak; (arı, yılan, vb.) sokmak, ısırarak, gagalamak; akapunktur ile tedavi etmek; keskin acı çekmek’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1393).

3.1.5. *urğuğu* (ارغغو): filizlen-, büyü-, KS’de *urğuğu* ‘filizlen-, büyü-’ anlamlarıyla tespit edilen fiil, Arapça (النبت) ‘büyü-’ anlamıyla tanıklanmaktadır (188 C19). İMM’de kelime fiil halinde madde başı olarak tespit edilemese de *naran urğuğu* ‘doğu’ anlamıyla tespit edilmektedir (Gül, 2016, s.170). Ancak bu durum, fiilin asıl anlamı yerine hangi anlamlarda kullanıldığı örneğini göstermektedir: *naran* kelimesi Moğolcada ‘güneş’ anlamıyla kullanılmaktadır; bu sebeple, ‘güneşin doğması, çıkması, büyümesi’ olayı bu tamlama ile ifade edilmektedir. Kelimenin asıl anlamı olan ‘büyü-, filizlen-‘ şekillerinin, ‘çık-/ doğ-’ eylemlerine dair her türlü oluşu bildirmesi durumu söz konusudur denebilir. Fiilin Eski Türkçe tarım terimleri arasında tespit edilen şekli ise *uruyla-* ‘tohumdan (çekirdekten) ayrılmak’ biçimiyle tanıklanmaktadır (Gül, 2004, s.155). Yine Eski Türkçe ile bağlantılı olarak Clauson, bu terimi *uruγ* ‘tohum, çekirdek, çekirdek içi’ (ED 214) biçimleriyle verirken; kelimenin isimden fiil yapım eki alarak *uruğla:-* ‘meyvenin herhangi türünden çekirdeği çıkarmak’ biçimi ile *ol kebe:z urugla:di:* ‘o pamuk filizlendi’ örneğiyle maddelendirmektedir (ED 220). ME’de fiil, *urğuba hodun* ‘yıldız çıktı’ madde başı altında *u. naran* ‘güneş çıktı’ örneğiyle tanıklanmaktadır (Poppe, 2009, s.155a). Sonuç olarak, bir şeyin ortaya çıkması anlamıyla fiilin kullanımı kesişmektedir denebilir. MGT’de *urququi* şeklinde tanıklanmaktadır. (Rachewiltz, 1972, s.7612). Modern Moğolcada *urgu-* /MM. *urgah/* ‘gelişmek, yetişmek, fişkırmak, sürgün vermek; meydana gelmek, ortaya çıkmak; (güneş) doğmak’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1358).

3.1.6. *kaduba* (قادوبا) : biçti, hasat etti, ME’de fiil, *kaduba tari’āni* ‘ekini biçti’// *kaduḡsan tari’ān* ‘biçilmiş ekin’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (Poppe, 2009, s.113a). KS’de *qaduqu* (قادوقو) ‘harman, hasat, ürün toplama’ anlamlarıyla tespit edilmektedir (189 C1). Modern Moğolcada *hadu-* /MM. *hadah/* ‘kıymak, kesmek, biçmek, hasat etmek; çim veya ot kesmek’ biçimleriyle tanıklanmaktadır (Lessing, 2003, s.1392).

3.1.7. **çabçiba** (چَبْ خَبَا): kesti, İMM’de *çabçiba* ‘kesti’ şeklinde maddelendirilmektedir. Modern Moğolcadaki anlamı da göz önüne alarak Gül, fiilin ‘kesmek’ şekliyle belirtmektedir (Gül, 2016, s.102). KS’de ve KTM’de fiil tanıklanamamaktadır. ME’de *çabçiba tūni hildüwēr* ‘onu kılıç ile kesti’ anlamıyla tanıklanmaktadır (Poppe, 2009, s.36a). MGT’de *çabçiba* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.3717). Modern Moğolcada *tsavçih* şeklinde ‘kesici aletlerle vurup kesmek’ biçimiyle yaşamaktadır (Tsevel, 1966, s.776).

3.1.8. **hitkebe** (هَاتْ كَبَا): koptu, kesildi, bkz. (o[q]tulba).

3.1.9. **o[q]tulba** (هَاتْ كَبَا): koptu, kesildi, İMM’de *hitkebe* madde başı altında *o[q]tulba* madde başına yönlendirilmektedir. Kelime, *o[g]tulba* ‘koptu, kesti’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır. Ayrıca Arapça karşılığı için (انقطع) ‘ayrılmak, kopmak, kesilmek, kesintiye uğramak, durmak; bitmek, sona ermek’ anlamları verilmektedir. Kelimenin okunuşuna dair tartışmalara değinilmiş ve *oqtulba* şekliyle okuma önerisinde bulunmaktadır (Gül, 2016, s.182). KS’de kelime tanıklanamamıştır. KTM’de *hotqalba // hoqtol-, mo. oytol-* (هَاتْ كَبَا) ‘kes-, buda-’ anlamlarıyla verilmektedir (Poppe, 1928, s.74). ME’de kelime *oqtalba* ‘kesildi, kesti’ anlamlarıyla tespit edilmektedir. Ayrıca kelimenin örneği için *oqtalba hëkin cimişi* ‘salkım üzümü kesti’ // *oqtalba hürmayin moduni* ‘hurma ağacını kesti’ cümleleri tanıklanmaktadır. Aynı eserde *tari’ānu gacar* madde başı altında *tari’ānu nabçin oqtalba* ‘ekin yaprağını kesti’ örneğiyle görülmektedir (Poppe, 2009, s.102). Modern Moğolcada *ogtul- /MM. ogtloh/* ‘doğramak, kesmek, biçmek, parçalamak; ağaç kesmek; cerrahî müdahale yapmak, ameliyat etmek’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.941).

3.1.10. **çitquba** (چَيْتْقُوبَا): döktü, ME’de fiil, *çitquba qumaqi* ‘kumu döktü’ madde başı altında *çitquba tari’āni* ‘tahılı döktü’ örneğiyle maddelendirilmektedir (Poppe, 1938, s.135b; Poppe, 2009, s.39b). Fiile diğer Tarihi Moğolca metinlerde rastlanılamamaktadır. Ancak Modern Moğolcada *şabsi- /MM. şavşih/* ‘dökmek, boşaltmak, sulamak; ıslatmak, ılık losyonla yıkamak’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing 2003, s.1157).

3.1.11. *ħarman ūrba* (خرمن اوربه): harman vurdu, savurdu, fiil sadece ME’de *ħarman ūrqu yaĵar* ‘harman savurma yeri’ (Poppe, 1938, s.384b) olarak tespit edilmektedir. Yapılan iş ise tarımsal fiil olarak *ħarman ūrba* ‘harman savurmak’ şekli ve bilindiği üzere ürünlerin rüzgâra karşı savrularak temizlenmesi yöntemi olan işlevi ile maddelendirilmektedir. Diğer sözlüklerde tespit edilemeyen bu fiil, Clauson tarafından, *savur*-<*sav- şeklinden gelir ve Türkçenin tarihsel sürecindeki bazı evrelerinde gösterilmiştir (ED 791). Bugün Türkiye Türkçesinde de kullanılan *başından sav-* ‘göndermek, ayırmak, bir başkasını yanından ayırmak’ anlamlarındaki sözcük de kelimenin Türkçedeki varlığını ispatlar niteliktedir. Ayrıca ayırmak, ayrılmak biçimleri de *harman savurmak* ‘ürünü tozundan ayırmak, temizlemek’ biçimleriyle ortak anlamlı manalarıyla dikkat çekmektedir. Modern Moğolcada terim olarak *debi-* /MM. *deveh/* ‘dalgalanmak, vurmak, (kanat, vb.) çırpamak; savurmak; toz silmek, tozunu almak; (buğday, vb.) savurmak, savurup tanelerini ayırmak’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.379).

3.1.12. *qayalba* (قاغلبا): yardı, öğüttü, İMM’de, fiil yazımına dair tartışmalar tespit edilerek *qayalba* ‘ayırdı, yardı, parçaladı’ anlamlarıyla verilmiş hali maddelendirmektedir (Gül, 2016, s.191). KS’de ve KTM’de fiil tanıklanamamaktadır. ME’de fiil iki ayrı madde başı olarak *kaĵaraba* ‘yarıldı’ ve *kaĵalaba dānayı yarĵuçaĵi’ār* ‘buğdayı değirmen taşıyla övüttü’ anlamlarıyla tespit edilmiş ayrıca *kaĵaraba dāna* ‘buğday yarıldı’ // *ķ. modun* ‘ağaç yarıldı’ örnekleriyle de tanıklanmaktadır (Poppe, 2009, s.116a). Modern Moğolcada *hagal-* /MM. *hagalah/* ‘kırmak, ayırmak, yontmak, çentmek, kesmek, (sert nesnelere) doğramak; bıçak ile bir yarık açmak, (tıb.) ameliyat etmek; ayıran bir çizgi çizmek; bir sınır oluşturmak, sınır çekmek; saç ayırmak; toprağı sürmek; bir konuda karar vermek; araştırmak’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1396).

3.1.13. *ĵinebe* (چينابه): ölçtü, tarttı, İMM’de, KTM’de ve KS’de fiil tespit edilememektedir. ME’de ise fiil, *ĵinēbe* ‘ölçtü’ anlamıyla maddelendirmiş ayrıca *ĵinebe yaĵari* ‘yeri ölçtü, adımladı’ // *ĵinebe tari’āni sauluĵā* ‘tahılı kile¹⁹ ile ölçtü’ örneği de verilmektedir (Poppe, 1938, s.134a; Poppe, 2009, s.38a). Örneklerden de anlaşıldığı

¹⁹ Kelimenin Moğolca hali ölçü birimi olarak çalışmamızda maddelendirilmektedir bk. *sa’ulĵa*; çağ. kile; T. Trk. kap, sarnıç.

üzere Moğollar, alım-satım yapmışlar ve bu alım- satımı yaparlarken, hem tarım ürünlerini hem de tarım alanlarını ölçerek işlemlerini gerçekleştirmişlerdir. Modern Moğolcada *çine-* /MM. *çineh*/ ‘ölçmek, tartmak’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.301a).

3.1.14. **açiba** (أحبا): yükledi, İMM’de fiil *açiba* şeklinde geçmektedir. Fiilin tarımsal faaliyetler arasında yer almaması düşünülebilir ancak bu fiilin tarımsal faaliyetlerden sonraki hasat zamanında, mahsülün toplanılması ve işlenilmesi (öğütülmesi, ürün elde edilmesi vb.) süreçlerinden sonraki nakliye aşamasına yönelik işlemler esnasındaki kullanımı göz önüne alınmalıdır. Poppe’nin bu kelimeyi zor okunan kelimeler listesine aldığı ifade eden Gül, herhangi bir okuma önerisinin olmadığını da belirtmiştir (Gül, 2016, s.65). Fiil için ME’de görülen *açi’tu kibe hurmayin moduni* ‘hurma ağacını yükledi’ örneği gösterilebilir (Poppe, 2009, s.12a). Modern Moğolcada *açih* “bir taşıta ya da hayvana yük yüklemek; yük sarmak; sırtına yük vurmak” biçimleriyle görülmektedir (Lessing, 2003, s.12).

3.1.15. **elgebe** (يلكابه): elledi, ME’de *elgebe quluri* ‘unu elledi’ anlamıyla tanıklanmaktadır (Poppe, 1938, s.152b; Poppe, 2009, s.49a). Clauson’un fiili *élge:-* ‘elemek, kalburlamak’ (ED 143a) biçiminde maddelendirmesi ve fiilin Eski Türkçedeki bazı kullanımlarında *älä-* şeklinin görülmesi (Eski Türkçede görülen çok heceli sözcüklerde /g/ sesinin düşmesi özelliği) durumlarına dayandırarak fiile ait etimoloji denemesini; Türkçe *ele-* ‘elekten geçirmek, sıkı tutmak’ biçimindeki fiil ile ilişkilendirmek yanlış olmayacaktır. Ayrıca kelimenin *Eski Türk Tarım Terimleri* isimli Gül’e ait tezde de maddelendirilmesi durumu söz konusudur (2004, s.166; bk. *älgä-* ‘elemek’). KTM’de kelime *älä-* ‘elemek’ biçimiyle tanıklanmaktadır (Toparlı, 2000, s.104). Modern Moğolcada *elkegde-* /MM. *elhegdeh*/ ‘elemek, kalburdan geçirmek, süzmek’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.494).

3.1.16. **cuyuraba** (جُغُربا): hamur yoğurdu, fiilin tarım ürünlerinden elde edilen yiyecek elde etme sürecinde kullanılması ve temel ihtiyaç maddesi olan buğday, arpa gibi ürünlerin işlenilmesi durumlarına bağlı olarak, tarladan sonra mahsül elde etme aşamasında kullanıldığı bilinmektedir. /yoğur-/ fiilinin tarıma ait fiiller arasında

gösterilmesi gereği, ekme-biçme faaliyetleri sonrası mahsül elde etme uğraşı olması maksadıyla maddelendirilmektedir. İMM’de *cuğuraba* ‘hamur yoğurdu, ekme yaptı’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (Gül, 2016, s.101). KS’de *juruqsan qulir* ‘hamur’ anlamıyla Türkçe *yugurulmuş* karşılığıyla tespit edilmektedir (205 B4). KTM’de kelime tespit edilememiştir. ME’de kelime madde başı olarak tanıklanamasa da *maya ügey cūraba gūluri* ‘hamuru mayasız yoğurdu’ örneğiyle tespit edilmektedir (Poppe, 2009, s.86a). Fiil, Eski Türkçeden beri *yugur-* anlamıyla görülmektedir (ED 906). Modern Moğolcada *cağarmagla-* /MM. *zārmaglah/* ‘yoğurmak, hamur haline getirmek; ovalamak, masaj yapmak’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1581).

3.1.17. *iğba* (ایغبا): eğirdi²⁰, İMM’de *iğba* ‘eğirdi’ anlamıyla tanıklanmaktadır. Ayrıca Gül, kelimenin Klasik ve Modern Moğolcadaki hallerinin *ig* şeklinde olduğunu vurgulamaktadır (2016, s.141, Tsevel, 1966, s.299). KS’de ve ME’de fiil, *iğba* şeklinde tespit edilemese de *tomaba*, *domaba* ‘eğirdi, büktü’ vb. şekilleriyle tanıklanmaktadır (1938, s.350b; 205 D11). Kelime KTM’de tanıklanamamıştır. Modern Moğolcada *igde-* /MM. *igdeh/* ‘mil döndürmek, iğ çevirmek, kirmen eğirmek, (ip) bükmek’ biçimleriyle kullanılmaktadır (Lessing, 2003, s.641). Ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. (*tomaba* ‘eğirdi’).

3.1.18. *tomaba* (توموبه): eğ-, eğir-²¹, ME’de kelime *tomuba* (توموبه) (1938, s.350b) Türkçe karşılık olarak ‘eğirdi’ anlamıyla verilmiş; *t. d[ē]sūni* (ایمه کییه زی) ‘ipi eğirdi’ (2009, s.147b) // *egridi xatun mamuqni* (ایری دی خاتون ماموق نی) ‘kadın pamuğu eğirdi’ (2009, s.44a) anlamlarıyla da örnekleri tanıklanmaktadır. KTM’de kelime tanıklanamamıştır. KS’de kelime (کرلوغو) Arap harfli hâliyle maddelendirilerek okunamamıştır fakat ‘(e)ğerluğı(?)’ şeklinde okunabileceği tahmin edilebilir. Ayrıca KS’de Türkçe karşılık olarak ‘*egmek*’ maddelendirmesi yapılmaktadır. Clauson, kelimenin Eski Türkçedeki halini *eg-* ‘bük-, eğ-’ biçimlerinde vermektedir (ED 99).

²⁰ Bu fiil, ilk olarak ipliğin nasıl elde edildiği sorusunu akıllara getiriyor olsa da ip/ ipliğin elde edilmesi sadece hayvan kılları ya da yünün işlenmesiyle oluşturulmamaktadır. Bazı bitkiler veya pamuk gibi tarım ürünlerinin işlenmesiyle de elde edilebilmektedir. Bu elde etme sürecinde ipe uygulanan işlemin ismi olarak /eğ-, eğir-/ fiilleri kullanılmaktadır. Bu sebeple, fiilin tarımsal ürünlerin elde edilmesi süreci içerisinde yer aldığı düşünülerek, tarım fiilleri arasında maddelendirilmektedir.

²¹ Bu fiil, ilk olarak ipliğin nasıl elde edildiği sorusunu akıllara getiriyor olsa da ip/ ipliğin elde edilmesi sadece hayvan kılları ya da yünün işlenmesiyle oluşturulmamaktadır. Bazı bitkiler veya pamuk gibi tarım ürünlerinin işlenmesiyle de elde edilebilmektedir. Bu elde etme sürecinde ipe uygulanan işlemin ismi olarak /eğ-, eğir-/ fiilleri kullanılmaktadır. Bu sebeple, fiilin tarımsal ürünlerin elde edilmesi süreci içerisinde yer aldığı düşünülerek, tarım fiilleri arasında maddelendirilmektedir.

Kelimenin etimolojisine bağlı kalarak *eğ-* fiil kökü kabul edildiğinde ‘eğir-’ ile ‘bük-, eğ-’ fiilleri arasında bağlantı kurulabilir (205 D11). Modern Moğolcada ise kelime *tamu-* /*MM. tamah/* ‘eğirmek, ip veya iplik eğirmek, bükmek’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1198). Türkçe *eğ-* fiili ile Moğolca *iγ-* fiilleri arasında şekil ve anlam açılarındaki bağlantı kurulabileceği düşünülebilir. Ayrıca *iyba* ‘eğirdi’ için bk. (2016, s.141).

3.1.19. ***umisba*** (اوميسبا): giydi, bu fiil, genel tarım faaliyetleri sürecinde karşımıza çıkmasa da tarım ürünlerinden elde edilen mahsüllerin (pamuk, keten vb.) işlenmesi ve daha sonrasında insanoğlunun temel ihtiyaçlarından biri olan kılık-kıyafet kullanımına yönelik isimlendirme olması sebebiyle maddelendirilmektedir. Arap harfli Moğolca metinlerde *ömüsbe*, *emüsbe* şekilleriyle tanıklanmaktadır (Ligeti, 1962, s.29). İMM’de *umisba* ‘giydi’ şeklinde /*giy-/* fiilinin geçmiş zamanı hâliyle tanıklanmaktadır (2016, s.245). KS’de kelime tespit edilememektedir. KTM’de *ömüsbe* ‘giydi, giyin-’ fiilleri şeklinde tanıklanmaktadır (Poppe, 1927, s.1261). ME’de kelimeye *ömüdüün ömüsbe* ‘pantolonu giydi’ anlamıyla rastlanılmaktadır (2009, s.106b). MGT’de *emüsba* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.2620, 2624). Modern Moğolcada *emüs-* /*MM. ömsöh/* ‘giymek, (giysi, başlık, vb.) giyinmek’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.502).

3.1.20. ***hücebe*** (هُوجِبَا): kurudu, çürüdü, bk. (hüc[r]ebe).

3.1.21. ***hüc[r]ebe*** (هُوجِبَا): kurudu, çürüdü, İMM’de fiil, *hüc[r]ebe* ‘kurudu, çürüdü’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır. Poppe’nin kelimeyi *hücebe* ‘baktı’ anlamıyla maddelendirdiğini aktaran Gül, fiilin nasıl okunması gerektiğine dair öneride bulunmaktadır (2016, s.138). KS’de, KTM’de ve ME’de kelimeye rastlanılmamaktadır. Ancak ME’nin Moğolca kısmında fiil, *hücebe* ‘sası²²’ anlamıyla maddelendirilmektedir (2009, s.184b). Modern Moğolcada *haguçira-* /*MM. hūçrah/* ‘kağşamak, yaşlanmak, eskimek; geçersizleşmek, modası geçmek; yıpranmak’

²²Sası: küf ve çürük gibi kokan, kokuşmuş, tatsız anlamlarıyla tespit edilmiştir. *Güncel Türkçe Sözlük*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 18 Ekim 2017 tarihinde http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.596693b0d4f705.38517175 adresinden erişildi.

anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1401). Tsevel ise kelimenin *ücreh* biçiminde, ‘güneş ve rüzgâr etkisiyle yıpranmak, bozulmak, çürümek’ biçimleriyle kullanıldığını belirtmektedir (Tsevel, 1966, s.615).

3.1.22. *butaba* (بوتابه): budadı, ME’de fiil *butaba cimişin modun* ‘asmaı budadı’ anlamıyla beraber *b. ħurmayın moduni örgesüni* ‘hurma ağacının dikenini budadı’ örneğiyle tanıklanmaktadır (2009, s.27b). Clauson fiili, Türkçe *buta-* ‘buda-‘ fiili olarak tanıklamaktadır (ED 300). Doerfer ise Türkçe *butaq* kelimesini Moğolcaya *butaq* şeklinde ödünçlendiği bilgisini vermektedir (TMEN II, s.779). MGT’de *buta* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.1916). Modern Moğolcada *buta /MM. but/* ‘parçalar halinde; parça parça; tamamen’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.227).

3.2. ÖZNELER

Çalışmanın bu bölümünde, tarım yapan ve tarımsal faaliyetlerin yapılması işinde çalışan insanlar hakkında bilgi verilmektedir ve Moğolca tarım özneleri adıyla tespit edilen 4 terim bulunmaktadır. Kelimelerin Arap harfli Moğolca sözlüklerdeki şekilleri tanıklanarak Türkçe ve Arapçadaki karşılıkları tespit edilmiş, günümüz Moğolcasında da varlıklarını sürdürüp sürdürmediklerine dair bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır. Sözcüklerin sıralanışı, tarımın gerçekleşmesinde en etken rolü sahiplenmiş özneler sistematığı göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur. Bu bölümde genellikle Moğol diline ait tarım öznelerinin maddelendirilmesine özen gösterilmiştir. Ancak Arap harfli Moğolca sözlüklerde tespit edilememiş öznelerin, farklı Mongolistik çalışmalarda tespit edilmesi hâlinde de tarım faaliyetleri öznesi terimi olarak maddelendirilmesi söz konusudur. Tarım özneleri adı altında maddelendirilen terimler şunlardır: *tari’āçi/ tariyaci(n)* ‘tarımcı, çiftçi’, *basgaçin* ‘başakçı’, *borçi* ‘şarap üreticisi’, *qudalduççi* ‘satıcı’.

3.2.1. *tari’āçi/ tariyaci(n)* (تاریچی): tarımcı, çiftçi, kelime Türkçe *tari-* fiilinden türetilmiştir. Kelime Eski Türkçede *tariğçi* ‘toprak işleyen, çiftçi’ anlamlarıyla

tanımlanmaktadır (ED 541b; ayrıca bk. 2016, s.86²³). Aynı maddenin bir izahı da Gül tarafından yapılmış, Türkçe *tariğçi*; Moğolca *tariyaci* şeklinde belirtilmektedir (2004, s.170). Türkçe kelime köklerine eklenen *+cI* ekiyle meslek yapım ekleri yapıldığı bilinmektedir; aynı durum Moğolcada da geçerli olup *tari* ‘darı’ kelimesi üzerine getirilen *+çIn*²⁴ ekiyle Moğolcada ‘meslek yapım eki’ haline getirilmiş olan ‘tarımcı, çiftçi’ anlamlı kelime türetilmiştir denebilir. ME’de ve KTM’de kelime tanımlanamamaktadır. Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya ödünçlenmiş olduğu bilgisini bildirir (TMEN II, s.886). Doerfer’e ait bu açıklama, *tari-* fiili başta olmak üzere, tarım faaliyetlerine ilişkin birçok terimin Türkçeden Moğolcaya ödünçlendiğini, tarımın Moğollarda ödünçleme bir kültür faaliyeti olduğunu ve Moğolların Türklerden tarım ve tarım faaliyetlerine ilişkin birçok bilgiyi edindiğini göstermektedir. MGT’de *tariyajin-i* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.10608). Modern Moğolcada ise *tariyaçi(n)* /MM. *tariaç/* ‘tarımcı, ziraatçı, çiftçi, köylü, rençber’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1206).

3.2.2. **başgaçin** (باصغچين): başakçı, Kelime, Arap harfli Moğolca sözlüklerde tanımlanamamaktadır. Mongolistik çalışmalar arasında verilen ikincil kaynaklarda tespit edilmesi üzerine, tarlada çalışan (başak toplayan) kişilere verilen özel bir isim olarak maddelendirilmiştir (Tatar, 2004, s.2812). Kelime, *başak* < **baş+ak* şekliyle tanımlanmaktadır (2004, 288). Türkçe meslek yapım eki olan *-çI/* ekinin başak kelimesine getirilmesiyle oluşturulduğu açıktır. Bu sebeple Türkçeden Moğolcaya ödünçleme bir kelimedir denebilir. Bu başlık altında verilen diğer öznelerdeki ekler düşünüldüğünde de Moğolca kelime köküne getirilen *-çin/* meslek yapım eki vasıtasıyla türetilmiş bir kelime olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca başakçılık, hasat zamanı sonrası tarlada ya da ekili alanda kalmış başakları toplama işini yapan kişilerin meslek adlandırması için kullanılmış bir terimdir. Kelime, Modern Moğolcada tespit edilememiştir.

²³ Maddelendirilen *tari’āçi* / *tariyaci(n)* kelimesinin Moğol dilinde nasıl kullanıldığı, ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Ancak kelimenin Eski Türkçenin terimlerinden olması, Eski Türkçedeki şekil ve kullanım bilgisiyle aktarılmasını gerektirmektedir. Ancak çalışmada, kelimenin Moğolcadaki şekli, kullanımı ve Arap harfli Moğolca sözlüklerde nasıl tanımlandığına dair bilgiler de yer almaktadır bk. (Gül, 2016, ss. 85-96).

²⁴ *+çIn* eki, Moğolca kelime kökleriyle kullanıldığında, Türkçedeki ‘meslek yapım eki’ne karşılık gelen *+cI* ekiyle aynı görevi paylaştığı söylenebilir.

3.2.3. *borçi* (بورچي): şarap üreticisi, ME'de *borçi* 'çayıcı' anlamıyla maddelendirilmektedir (1938, s.121b; 2009, s.25a). Burada kullanılan çakırcı kelimesi, günümüz Türkçesinde de kullanılan *çakır ol-* (argoda kafayı bulmak) anlamındaki kelimenin Eski Türkçedeki şeklidir. KS'de kelime özne haliyle kullanılmasa da *bor* 'şarap' anlamıyla Eski Türkçe hali ise 'çakır' anlamıyla tespit edilmektedir (205 B16/B17). Kelimenin şarap üreticisi anlamı ise, daha önce de aktarıldığı gibi kelime köküne getirilen /-ci, -çin/ ekinin 'meslek yapım eki' olarak kullanılmasıyla ilişkilendirilebilir. Mesleğin tarım öznesi olarak ilişkisi çok kurulamaz gibi görünse de şarap üretimi için gerekli hammaddenin üzüm olduğu durumu düşünülebilir. Asma ya da bahçe tarımını gerçekleştirerek, mahsül haliyle elde edilen ürününün hammadde olarak imalatta kullanılması, bu faaliyeti gerçekleştiren öznenin, tarımda özneler başlığı altında değerlendirilmesini öngörmektedir. Kelime KTM'de tanıklanamamaktadır. Fakat bir diğer Arap harfli Moğolca sözlük olan İMM'de ise *bor* ya da *borçi* anlamının dışında *darasun* 'şarap' anlamıyla tanıklanmaktadır (2016, s.109). Ayrıca bk. *bor/ darasun* 'şarap'.

3.2.4. *qudalduççi* (قودالدوقچی): satıcı, ME'de *qudalduççi* 'satıcı' biçimiyle tanıklanmaktadır (1938, s.308b). Kelimeye ait örnekler ise *bor qudalduççi* 'şarap satıcı' (1938, s.121b) // *buğday qudalduççi* 'buğday satıcı' (1938, s.124b) // *et qudalduççi* 'kumaş satıcı' (1938, s.167a) // *halwa qudalduççi* 'helva satıcı' (1938, s.193a) // *jimiş qudalduççi* 'meyve satıcı' (1938, s.206a) // *jimişin usun qudalduççi* 'üzüm şiresi satıcı' (1938, s.206b) // *kibez qudalduççi* 'pamuk satıcı' (1938, s.218) // *sirke qudalduççi* 'sirke satıcı' (1938, s.323a; 2009, s.132) // *sün qudalduççi* 'süt satıcı' (1938, s.329a) anlamlarıyla tespit edilmektedir. KS'de *qudalduççi* 'satıcı' anlamıyla tanıklanmaktadır (205 C25). Kelime Tarihi Moğolca metinlerin diğerleri olan KTM ile İMM'de tanıklanamamaktadır. Ayrıca Modern Moğolcada da tespit edilememektedir.

3.3. YERLER

Çalışmanın bu bölümünde, 13 adet tespit edilmiş, tarım yapılan - yapılabilecek alanlar ve tarım ürünlerinin toplanmasından sonra gerekli olan saklama yerleri hakkında bilgi verilmektedir. Kelimelerin Arap harfli Moğolca sözlüklerdeki şekilleri tanıklanarak

Türkçe ve Arapçadaki karşılıkları tespit edilmeye çalışılmış, günümüz Moğolcasında da varlıklarını sürdürdüklerine dair bilgiler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Tarım yapılan mekânlar şu şekildedir: *tari'ānu ğacar* 'ekin yeri, ekin tarlası', *ħarman ūrqu yaĵar* 'harman savurma yeri', *tegirmenü oran* 'değirmen yeri', *öleng* 'çayır, otlak', *qacar* 'yer, arazi', *bay* 'bahçe', *şibar* 'balçık', *bansu* 'bataklık, kesek', *keh[ē]r* 'bozkır', *çöl* 'çöl', *tari'ānu ora* 'tahıl çukuru', *anbar* 'ambar', *ger* 'ev, mahzen, depo'.

3.3.1. Tarım Yapılan Yerler

3.3.1.1. *tari'ānu ğacar* (تریانو فجر): ekin yeri, ekin tarlası, ME'de *tari'ānu ğacar* 'ekin yeri, ekin tarlası' anlamında kullanılan sözcük madde başı olarak sözlükte yer almış, tarımın yapıldığı alanlara bir nevi gösterge oluşturmaktadır (2009, s.143a; 1938, s.341). İMM'de kelimeye madde başı olarak rastlanılmasa da tamlama şeklinde kullanılmış olan *tari'ānu ğacar* söz öbeğine ait öğeleri; *tari'ān* ve *ğacar* şekillerinde ayrı ayrı maddelendirilmektedir bk. (2016, s.190, s.233). KS'de kelime madde başı olarak tanıklanamasa da öğelerinden *tari'an* kelimesi *taryasun* madde başı altında 'buğday' anlamıyla verilmekte olup yine aynı şekilde tamlamanın diğer bir ögesi olan *ğacar* kelimesi madde başı olarak yer almaktadır bk. (*taryasun* 202 B15, *ğajar* 201 C7). KTM'de ise tanıklanamayan kelime, yine isim tamlaması hâliyle ele alındığında; öğelerinden *tari'ān* kelimesi *taran taraba* '(tohum, ekin ekti)' cümlesinde görülen *taran* kelimesi hali ile tamlanan kelimesi *qajar*, yine *qajar* şeklinde ayrı yerlerde görülen madde başları olarak tespit edilmektedir (1927, s.1269; 1928, s.1268). Kelimenin tamlama yoluyla oluşturulması, bir alanın hangi faaliyet için kullanıldığı bilgisini aktarmaktadır. Bu sebeple, *tari'ān* 'ekin' kelimesinin Eski Türkçe *tarıγ* 'ekin, darı' kelimesiyle ilişkili olması durumuna bağlı olarak *ğacar* 'yer, arazi' kelimesiyle oluşturulan tamlama, tarım faaliyetlerinin gerçekleştirildiği alanlarda da Eski Türkçeden ödünçlemeler taşıdığını göstermektedir denebilir.

3.3.1.2. *ħarman ūrqu yaĵar* (خرمن اورقو غجر): harman savurma yeri, Tarihi Moğolca metinler arasında (خرمن) şekliyle sadece ME'de tespit edilen kelime tarım sonrası *ħarman ūrqu yaĵar* 'harman yeri/ harman savurma yeri' olarak maddelendirilmektedir (1938, s.384b). Gül, kelimenin *hirmen* 'harman' şeklinin Farsçadan Türkçeye geçtiğini

aktarmaktadır ve ayrıca Eski Türkçenin neredeyse tüm dönemlerinde *harman* kelimesinin *örtgün* ‘ört-, kapla-’ biçimindeki şekliyle kullanıldığı bilgisini vermektedir (2004, ss.205-207). Clauson, kelimeyi *ört-*’ten *örtgü:n* haliyle ‘etimolojik anlamda; bir şeyleri saklamak ile yaygın kullanımda; büyük otluk’ şekillerinde aktarmaktadır (ED 206). Diğer sözlüklerde tamlamaya ait bir maddelendirme tespit edilememektedir. Modern Moğolcada tamlama olarak tespit edilemeyen bu terim, yer anlamını tam olarak karşılayan *ütürm-e /MM. ütrem/* ‘harman yeri’ anlamıyla tanıklanmaktadır (Lessing, 2003, s.1566).

3.3.1.3. **tegirmenü oran** (اوره ن): değirmen yeri, ME’de, farklı bir madde başı altında rastlanan *tegirmenü çarh* ‘değirmen çarkı’ anlamlı isim tamlaması içinde görülen *tegirmenü oran* ‘değirmen yeri’ (2009, s.145a) anlamı tanıklanmaktadır. Ayrıca, madde başı *oran* ‘orun’ haliyle de verilen kelime, *oran bariba şeheri* ‘şehri yer edindi’ örneğiyle tanıklanmaktadır (2009, s.103a). Arap harfli Moğolca sözlükler incelendiğinde ise, diğer Tarihî Moğolca metinlerde tamlamaya rastlanılamamaktadır. Modern Moğolcada tamlamaya rastlanılamasa da *or-u /MM. or/* ‘yer; yatak; boş yer, alan; yol, iz, kalıntı; temel; rahim, döl yatağı’ anlamlı kelimenin yaşadığı tespit edilmektedir (Lessing, 2003, s.967). Kelimeye ait Türkçe şeklinin ayrıntılı incelemesi için bk. (*tegirmen/ degerme* ‘değirmen’).

3.3.1.4. **öleng** (اولانك): çayır, otlak, kelime çayır, otlak anlamlarıyla kullanılmasının yanında tarıma elverişli olması durumu da söz konusudur. Çayırlar, toprakaltı su zenginliğinin olduğu ve üzerinde uzun, otsu bitkilerin yetiştiği alanlardır. Bitki köklerinde suyun bol olması sebebiyle toprağın verimli olduğu da söylenebilir. Bu sebeple kelime, yüksek muhitlerde yapılan tarıma ev sahipliği yapan düz ve geniş araziler olarak tarımın yapıldığı alanlarda gösterilmektedir. Tarihî Moğolca metinlerden İMM, KS ve KTM’de tespit edilemeyen kelime, ME’de *öleng tataqu yaĵar* ‘çayır biçecek yer’ ve *ölengîn içesün* ‘çayır söğütlüğü’ madde başı örneklerine rastlanılmaktadır (1938, s.275b; 2009, s.106a). Clauson ise, kelimeyi *öleĵ* ‘çim, çimen; yeni yetişen çim’ biçiminde maddelendirmektedir (ED 147). Doerfer ise, kelimenin Türkçeden Moğolcaya ödünçleme olduğu bilgisini aktarmaktadır (TMEN II, s.620). Otlak, çimenlik anlamlarında kullanılan bu kelimenin, tarım faaliyetlerinden farklı

olarak, başka bir ekonomik kazanç sağlayan hayvancılık sektörü ile de doğrudan bağlantılı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu sebeple, Türkler ve Moğollar tarımcılık, hayvancılık, siyasi, askerî ve birçok alanda ortak noktalarda buluşmuşlardır. Orta Asya'ya dair yapılan araştırmalarda, bu iki kavmin tarihinin ve kültürünün yani Türk-Moğol ortak kültürünün daha fazla ortaya çıkarılması Türkoloji araştırmaları için de oldukça önemlidir. Modern Moğolcada *öleng /MM. ölon/* 'çim, yumuşak çimen, gür çimen; çalılık, fundalık; yeşil çimen' anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.988).

3.3.1.5. **qacar** (قجر): yer, arazi, Arap harfli Moğolca metinlerde *keher qaçar, qajar, qajir* şekillerinde tanıklanmaktadır (Ligeti, 1962, s.41). İMM'de *qacar* 'yer, arazi' olarak tanıklanmaktadır (2016, s.190). KS'de madde başı olarak *qajar* 'yer' anlamıyla maddelendirilmektedir (201 C7). Aynı sözlükte kelime örneği olarak *qajar ködelem* 'yer titremesi (*deprem)' gösterilebilir (198 A23). KTM'de *qajar* (قجر) 'yeryüzü, toprak' anlamlarıyla tespit edilmektedir (1928, s.62). ME'de *qacar* 'yer' (2009, s.113a) anlamıyla tanıklanmaktadır ayrıca Moğolların tarım alanlarını ölçü terimleri ile birlikte adlandırdıkları da görülmektedir: *ca'ün* madde başına ait bölümde, *ca'ün batman hürenü qacar* 'yüz batmanlık ekin yeri' örneği de tespit edilmektedir (2009, s.31a). Kelimenin yeryüzü anlamında kullanılması durumuna istinaden çalışmamızla alakalı olarak verilecek örneğiyle ME'de karşılaşılmıştır: *tari'ānu qacar* 'ekin yeri, ekin tarlası' anlamında kullanılan sözcük madde başı olarak çalışmada da yer almaktadır bk. (*tari'ānu qacar* 'ekin yeri, ekin tarlası'). MGT'de *qajar* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.605, 2223, 3130, 3222, 4234, 6537, 8534, 8537, 10007, 10115, 11231, 11303, 11401, 11912). Modern Moğolcada *qacar /MM. gazar/* 'yer, yeryüzü, toprak, arazi' anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.566).

3.3.1.6. **bay** (بای): bahçe, ME'de kelime *bayin balyasun* 'bahçe kapısı' (2009, s.19a) anlamıyla maddelendirilmiştir ayrıca aynı kelimeye ait bir başka kullanım da *balyasutu bay* 'duvarlı bahçe' (2009, s.20a) anlamıyla tespit edilmektedir. Ancak tamlamadaki kelimelerin çeviri yoluyla maddelendirilmiş olması, Poppe nüshasındaki kullanımının daha uygun olacağını düşündürmektedir; Poppe, kelimenin iki örneğini *bayin balyasun* 'bağ damı' (1938, s.109a) ve *balyasutu bay* 'damlı bahçe' (1938, s.111a) biçimleriyle maddelendirmektedir. Modern Moğolcada farklı bir şekilde tespit edilmiş *küriy-e(n)*

/MM. *hürē*/ ‘saran, sargı, kuşak, kuşatılmış veya sarılı her şey; harım, çit ya da duvarla çevrili yer, avlu, bahç; kamp; manastır; sınır; fincanın metal kenarları; mıntika, bölge; etki küresi’ gibi şekilleriyle kullanılmaktadır (Lessing, 2003, s.799). Kelimeye ait köken bilgisi için bk. (ED 311).

3.3.1.7. **şibar** (شِبَر): balçık, Arap harfli Moğolca sözlüklerde *şibar* şeklinde tanımlanmaktadır (1962, s.66). İMM’de *şibar* ‘balçık’ anlamıyla tanımlanmaktadır (2016, s.229). KS’de *şira* ‘balçık, çamur’ olarak tanımlanmaktadır (202 A4). KTM’de kelime tanımlanamamıştır. ME’de kelime *şibar* ‘balçık’ olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca *şibarın kēsek* ‘balçık toprağı’ anlamıyla da başka bir madde başı olarak örneğı tespit edilmektedir (2009, s.137b). MGT’de *sibar* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.2322). Modern Moğolcada *sibar* /MM. *şavar*/ ‘çamur, sulu çamur, balçık, bataklık; kil, sıva’ anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1076).

3.3.1.8. **bansu** (بَانَسُو): bataklık, kesek, İMM’de, *bansu* ‘bataklık, kesek’ biçimleriyle verilen kelimenin Arapçası ‘kesek, kuru çamur’ şeklinde belirtilmektedir (2016, s.79). Diğer sözlüklerde kelime tanımlanamamıştır. Modern Moğolcada ise *balçig* ‘bataklık’ anlamıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.127).

3.3.1.9. **keh[ē]r** (كَهْر): bozkır, Arap harfli Moğolca sözlüklerde *keher*, *keherin*, *keheriki*, *kēr*, *kēhēr* gibi farklı şekillerde tanımlanmaktadır (Ligeti, 1962, s.48). İMM’de Gül, *keh[ē]r* ‘bozkır’ anlamıyla tanımlayarak kelimeye ait bazı tartışmaları da açığa kavuşturmak adına gerekli tespitleri yapmaktadır (2016, s.145). KS’de *ker qajar* Türkçe karşılık olarak ‘yaban, yazı’ maddelendirmesi yapılmaktadır ve ‘bozkır, yaban, yazı’ anlamıyla tanımlanmaktadır (201 C9). KTM’de kelime madde başı olarak tespit edilemese de *keheriki hüker* ‘yaban öküzü’ // *keherin eljigen* ‘yaban eşeğı’ anlamlarıyla tanımlanmaktadır (1928, s.68). ME’de kelime *kēr* ‘bozkır’ anlamıyla tespit edilmektedir (2009, s.77). Doerfer de kelimeyi Tarihî Moğolca metinlerde tanımlamaktadır (TMEN I, s.347). MGT’de *ke’er* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.1202, 4931, 5301, 5305, 5307, 5311, 7109, 10126). Modern Moğolcada *keger-e* /MM. *hēr*/ ‘ıssız yer; çöl; bozkır, yaban, çorak, arazi, tarla’ anlamlarıyla kullanılmaktadır (Lessing, 2003, s.707).

3.3.1.10. **çöl (چۆل)**: çöl, İMM’de kelimenin tartışmalı açıklamalarını da göz önüne alan Gül, *çöl* ‘çöl, denizin karşıtı, kara’ anlamlarını uygun görerek maddelendirmektedir (2016, s.107). KS’de *ker qajar* ‘bozkır, ova, yaban’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (201 C9). KTM’de kelime madde başı olarak tespit edilemese de *keheriki hüker* ‘yaban öküzü’ *keherin eljigen* ‘yaban eşeği’ örnekleri ile ‘bozkır, çöl, yaban’ anlamları çıkarılabilir (1928, s.68). ME’de *çöl* ‘çöl’ (2009, s.39b) anlamıyla rastlanılmakta ve ayrıca *kü’ün alağçi çöl* ‘adam öldürücü çöl’ (2009, s.83a) manasıyla örneği verilmektedir. Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya ödünçleme olduğu bilgisini vermektedir (TMEN III, s.1145). MGT’de *cöl* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.2126, s.11813). Modern Moğolcada *çöl /MM. söl/* ‘çöl, sahra, bozkır, metruk, terkedilmiş yer’ anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.321). Ayrıca bk. (*keh[ē]r* ‘bozkır’). Kelimenin etimolojik bilgisi için bk. (ED 417 ‘çöl’; ED 420 ‘çülig’).

3.3.2. Mahsül Saklama Yerleri

3.3.2.1. **tari’ānu ora (تریانو اوره)**: tahıl çukuru, ME’de, madde başı olarak görülmesi de *tari’ānu yağar* madde başı altında görülen kelime *tari’ānu ora* ‘tahıl çukuru’ anlamıyla tanıklanmaktadır (1938, s.341b; 2009, s.143a). Clauson kelimeyi *oru* ‘yere kazılan depo, çukur’ anlamıyla maddelendirmektedir (ED 197). *Ora* ‘çukur’ anlamlı kelimenin ‘yere kazılan çukur’ olarak kullanılmış olması, hangi sebeple çukur kazıldığı sorusunu da akıllara getirmektedir; bunun sebebi olarak, elde edilen tahılın korunmasını sağlamak için bu çukurların kazıldığı söylenebilir. Gül, *oru* teriminin *Eski Türk Tarım Terimleri* arasında da görüldüğünü ve ‘şalgam, buğday ve buna benzer şeyleri saklamak için kazılan çukur’ anlamı taşıdığını maddelendirmektedir. Ayrıca terimin önemli açıklamasını İbn Fazlan’dan gösterdiği şu bilgiyle açıklamaktadır:

(...) onların ülkesi rutubetli ve havası ağırdır. Yiyeceklerini saklayacak yerleri de yoktur. Ancak, yerde kuyular kazıp yiyeceklerini bunlara koyabilirler. O da birkaç gün geçtikten sonra kokar ve bozulur (2004, s.209).

Kelimenin ödünçleme bilgisini aktaran Doerfer, Türkçeden Farsçaya *ōra* şeklinde geçtiğini bildirmektedir (TMEN II, s.592). Modern Moğolcada *or-u /MM. or/* ‘yer;

yatak; boş yer, alan; yol, iz, kalıntı; temel; rahim, döl yatağı’ anlamlarıyla yaşadığı tespit edilmektedir (Lessing, 2003, s.967).

3.3.2.2. **anbar** (انبار): ambar, ME’de *anbar ögbe yaǰar* ‘ülkeye ambar verdi’ (2009, s.15b) anlamıyla tanımlanmaktadır. Kelimenin çeviri olması sebebiyle ülkeye ambar vermek anlamıyla kastedilen, kullanılan alanın ambar yeri olarak belirlenmiş olması söz konusu olabilir. Bu sebeple, Poppe nüshasındaki *anbar ögbe yaǰar* ‘yere ambar verdi’ anlamı daha uygun bir maddelendirme olarak düşünülebilir (1938, s.102b). Terimin yer başlığı altında kullanılması, ambar teriminin; ekilen araziden alınan mahsülün saklandığı yer olarak kullanılmasına bağlanabilir. Gül, kelimenin Farsçadan Batı Türkçesi döneminde *anbār* ‘ambar, hububat konulan yer’ şekliyle Türkçeye ödünçlendiği bilgisini vermektedir (2004, s.208). Kelime, diğer metinlerde tanımlanamamaktadır. Ancak, Modern Moğolcada birçok anlamıyla gösterilen kelime, tarımla ilişkisi bulunan iki farklı şekliyle tespit edilmektedir; ilk olarak, *ambar /MM. ambār/* ‘depo, eşya konulan yer, ambar’ (Lessing, 2003, s.59a) biçimiyle; ikinci olarak ise *küü /MM. hū/* ‘hazine, kasa; tahıl ambarı, depo, ambar’ (2003, s.804a) biçimiyle varlığını korumaktadır. Ayrıca Lessing, *küü* maddebaşı için Çince *hū* şeklini de göstermektedir (2003, s.804a).

3.3.2.3. **ger** (گیر): ev, mahzen, depo, İMM’de kelime *ger* ‘ev’ anlamıyla maddelendirilmektedir (2016, s.127). KS’de kelime *ger?* ‘ev’ anlamıyla tanımlanmaktadır (201 C26). ME’de kelime, *ger* ‘ev’ anlamıyla maddelendirilmektedir (1938, s.170b; 2009, s.57b). Ayrıca Poppe, kelimeye ait farklı bir madde başı olarak *borun ger* ‘şarap evi’ (1938, s.121b) anlamlı kullanımı ile *yaǰari doraqi ger* ‘yer altındaki ev’ (1938, s.174a) örneklerini de vermektedir. Ancak Kaçalın, kelimenin ev anlamından farklı kullanımı ve tarımla bağlantısı adına, aynı örnekleri; *borun ger* ‘şarap mahzeni’ (2009, s.25a) ve *qacari doraki ger* ‘yeraltı mahzeni’ (2009, s.61a) anlamlarıyla çevirerek maddelendirmektedir. Modern Moğolcada *ger /MM. ger/* ‘a) yurt, çadır, keçe çadır; yerleşim yeri, ikametgâh, mesken; ev, b) kap, kılıf, kutu, kın, mahfaza (muhafaza?)’ anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.603).

3.4. TARIM ZAMANLARI, MEVSİMLER VE YAĞIŞ TÜRLERİ

Moğolistan’da yapılacak tarım faaliyetlerinin, iklim koşulları sebebiyle kısa bir sürede gerçekleştirilmesi zorunluluğu bulunmaktadır. Kuzey kutbunun soğuk hava dalgası ve mevsimin sürekli sert karasal olması, bu topraklar üzerinde tarımın yapılmasını ve toprağın verimliliğini engellemektedir. Güneşli gün sayısının azlığı ve sert karasal iklime sahip havanın gün ve gece saatlerindeki yüksek oranlı değişimleri, toprağın verimliliğini düşürmektedir. Ayrıca, yetiştirilmeye çalışılan ürünlerin en kısa sürede yetişip, en fazla mahsülün toplanılmasını mecbur kılan zorlu bir süreç olarak aktarılabılır.

Moğolların, geçmiş zamanlarda tarım ürünlerini, kısa süreli tarımsal faaliyetlerle elde ettikleri ya da çoğunlukla yağma yoluyla elde ettikleri bilinmektedir. Günümüz Moğol topraklarında tarım faaliyetlerinin azlığı ise, tekdüze mevsimin tarıma elverişli bir ortam yaratmaması ve tarım ürünlerinin çoğunlukla ithalat yoluyla elde edilmesi sebepleriyle ilişkilidir. Dolayısıyla tarımsal faaliyetler açısından verimli bir ortamın bulunmadığı Moğol topraklarında tarım zamanları adı altında verilebilir terminoloji de sınırlı sayıdadır.

Çalışmanın bu bölümünde verilen terimlerin, tarıma yardımcı özellikleri bulunan mevsim ve bu mevsimlerde gerçekleşerek, tarımda verimliliği sağladığı düşünülen terimler aktarılmaktadır. Kelimenin Arap harfli Moğolca sözlüklerdeki şekli tanımlanarak Türkçe ve Arapçadaki karşılıkları verilmiş, günümüz Moğolcasında ise, varlığını sürdürmesine dair bilgiler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu başlık altında maddelendirilen kelimeler şunlardır: *qura* ‘yağmur’, *namur* ‘güz’.

3.4.1. **qura** (قُرا): yağmur, kelime Tarihî Moğolca sözlüklerde çoğunlukla *qura* şeklindedir (Ligeti 1962: 47). İMM’de ve KTM’de kelime *qura* olarak maddelendirilmektedir (Gül 2016: 211; Poppe 1928: 62). KS’de *qurâ* ‘yağmur’ anlamıyla tanımlanmaktadır (198 A15). ME’de *qura* ‘yağmur’ anlamıyla *q. oroba köke* ‘gök yağmur yağdırdı’ // *q. ügey gacar* ‘yağmursuz yer’ örnekleriyle tanımlanmaktadır (2009: 125a). MGT’de *qura* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz 1972:

2710, 7930, 7931, 8337). Modern Moğolcada *hur-a* /*MM. hur*/ ‘yağmur’ anlamıyla yaşamaktadır (Lessing 2003: 1522).

3.4.2. *namur* (نامر): güz, İMM’de ve KS’de *namur* ‘güz, sonbahar’ anlamlarıyla tanımlanmaktadır (Gül 2016: 170; 201 A17) . KTM’de ve ME’de de *nam/ namur* ‘hasat, güz, sonbahar’ anlamlarıyla geçmektedir ve bunlara ek olarak ME’de *namurān çaķ* ‘hasat, güz mevsimi’ şeklinde başka bir madde başı tanımlanmaktadır (Poppe 1928: 71; 2009: 91b). MGT’de *namur* şeklinde tespit edilmektedir (Rachewiltz 1972: 4703, 5919, 7205, 10831, 10902). Modern Moğolcada *namur* /*MM. namar*/ ‘sonbahar’ olarak yaşamaktadır (Lessing 2003: 881).

3.5.TARIM ÜRÜNLERİ

Moğolların tarım ile ilişkisi ve tarım faaliyetleri, günümüzde yaşamış oldukları toprakların daha önceki dönemlerde Göktürk ve Uygurlara ait yaşam alanı olması sebepleriyle, Türklerden edinilmiş ödünçleme bir kültür olduğu söylenebilir. Özellikle Moğol tarımı ve tarım ürünleri terminolojisi incelendiğinde Tatar’a ait şu yorum, tespit edilmeye çalışılan kanıyı destekler niteliktedir:

Arkeologların doğruladıkları gibi Moğolistan’da sulama düzenine dayalı tarım, Uygur hanlığından beri yaygın bir şekilde yapılmaktaydı. Temel terminoljinin Türkçe kökenli olduğu Moğolca tarım terminolojisinden anlaşıldığı gibi Moğollar bu düzeni Türklerden devralmışlardır, örn. Klasik Mog. *arbay* veya Halka Moğolcası *arvay* < Türkçe *arpa*; *buguday/buuday* < Türkçe *bugday*; *tariya/ taria* ‘ekin’, *tariyalang/ taryalan* ‘tarlaya uygun toprak < Türkçe *tary-*; Klasik Moğolca *bor* ‘sarap’ < Uygurca *bor*, Klasik Mog. *kebeg* ‘saman tozu’ < Türkçe *kāpāk* ‘gevrek’ vs. gibi. Bu eski tabaka, daha önce etimoloji açısından ele alınmamış olan bazı sözcükleri de kapsamaktadır, örn, ilk başta Yenisey yöresinde bulunan rünik bir yazıtta tespit edilen ve dolayısıyla şüphesiz Türkçeden Moğolcaya giren bir sözcük olan *angıs* ‘tarla’ gibi. Ayrıca Tuvacada da (*andazın* şeklinde, Vaynstejn bulunan Klasik Moğolcada *ancisun* ‘saban’ şeklinde bir sözcük vardır. Moğolcadan Mançuya da giren bu sözcük, Türkçeden bir alıntı olarak değil, Pamir dağlarında konuşulan İran dillerinden gelmiş olsa gerek. O dillerde *ancan*, bir kazmayı çekmek için kullanılan ip veya ince söğüt dallarının adıdır (Tatar, 2004, s.2807).

Verilen açıklama doğrultusunda, Moğollarda ödünçleme olduğu varsayılabilen bu kültüre ait terminoloji, Moğollar’ın yayılımının da etkisiyle sadece günümüzde

yaşadıkları topraklarda yaşamış milletlerden kalıntı bir kültür değil; Pamir yöresi, Farslılar ve Araplar'dan da edinilmiş bir öğretiler denebilir.

Çalışmanın bu bölümünde, tezin asıl araştırma amacına uygun olmak koşuluyla tarım ürünleri ve tarım ürünlerinden elde edilen ürünlerin tanımlanması amaçlanmaktadır. Kelimelerin Arap harfli Moğolca sözlüklerdeki şekilleri tanımlanarak Türkçe ve Arapçadaki karşılıkları verilmiş, günümüz Moğolcasında varlıklarını sürdürüp sürdürmediklerine dair bilgiler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu bölüm 10 alt başlık altında verilerek 81 adet tarım ürünü ve tarım ürünlerinden elde edilen ürünler sistematikliğiyle sınıflandırılmıştır. Tarım ürünleri adı altında maddelendirilen terimler şunlardır: *hüren* 'tohum', *tari'ān* 'ekin', *burçaq* 'burçak, bezelye, fasulye', *buɣda[ɣ]* 'buğday', *arpa* 'arpa', *amun* 'darı', *konak* '(bir tür) darı', *yege* 'bir darı türü, mısır', *tuturyan* 'pirinç', *marcimay* 'mercimek', *nohūd* 'nohut', *qoličaqān* 'hububat karışımı, kavut', *kebek* 'kepek', *qulir* 'un', *etmek* 'ekmek', *lahša* 'makarna (türü)', *halwa* 'helva', *bamuy* 'pamuk', *namuy* 'pamuk', *kibiz* 'pamuk', *kendir* 'kendir', *böz/ bez* 'bez', *arçūr* 'bez', *et* 'kumaş', *kibiz* 'pamuklu elbise', *kibiz* 'halı, kilim', *kümlig* 'gömlek', *emüdüñ* 'pantolon', *qormay* 'etek', *hoymasun* 'ayak giyimi, (keçe) çorap', ??? 'marul', *sarimsaq* 'sarımsak', *songqina* 'soğan', *çeçek* 'çiçek', *labā* 'yaprak', *tūkey* 'ham, çiğ', *yemiş* 'yemiş, meyve', *alima/ alma* 'elma', *anār* 'nar', *armut* 'armut', *cigde* 'iğde', *erük* 'erik', *qara yemiş* 'kara erik', *haiba* 'ayva', *injur* 'incir', *jagaq* 'ceviz', *samur* 'ceviz; sedir ağacı, huş ağacı', *kabak* 'kabak', *ka'ün* 'kavun', *şaftali* 'şeftali', *üzüm* 'üzüm', *quru üzüm* 'kuru üzüm', *bekmez* 'pekmez', *bor* 'şarap', *darasun* 'şarap', *sirke* 'sirke', *zejtün* 'zeytin', *zejtüni tosun* 'zeytinyağı', *čwıasunu čecek* 'ayçiçeği, günebakan', *küncid* 'susam', *qosiyangur* 'yonca', *qulusun* 'kamuş', *nişün* 'şeker kamışı', *ebesün* 'ot, çim', *qoliasun* 'baharat, çeşni', *zire* 'kimyon, anason', *örgesün* 'diken', *budān* 'yemek, aş', *künesün* 'azık, erzak', *modun* 'ağaç', *tülēn* 'odun', *torıyan* 'ipek', *nungāsun* 'yün', *sisar* 'keçe', *bal* 'bal', *bişlay* 'peynir', *öndüge* 'öndüğe', *sün* 'süt', *taray* 'yoğurt, mayalı süt', *tosun* 'tereyağı, yağ', *umdān* 'ayran',

3.5.1. Hububat Tarımı

3.5.1.1. **hüren** (هیره ن): tohum, ME'de kelime madde başı olarak tanıklanamasa da farklı bitki ve hububatlarla ait isim tamlamaları şekillerinde; *aspaqul hüren* madde başı haliyle 'pire otu tohumu, ispağol, kızılıyaprak' (2009, s.17a) anlamlarıyla; *cimişin hüren* madde başı altında 'üzüm tohumu' (2009, s.32b) anlamıyla; *çaçiba hüren* madde içi örneğinde 'tohumu serpti' (2009, s.36a) anlamıyla; *kaciyarin safran hüren* madde içi örneğinde 'yalancı safran tohumu' (2009, s.75a) anlamıyla; *kendir* madde başı altında *k. hüren* 'kendir tohumu' (2009, s.77a) anlamıyla; *kibezün hüren* madde başı haliyle 'pamuk tohumu' (2009, s.78a) anlamıyla; *köknarin hüren* madde başı haliyle 'haşhaş tohumu' (2009, s.79b) anlamıyla *tari'ān hüren* 'ekin tohumu' (2009, s.143a) anlamlarıyla sıkça tespit edilmektedir. Diğer Arap harfli Moğolca sözlüklerde tespit edilemeyen kelimenin Modern Moğolcada *ür-e /MM. ür/* 'tohum, tahıl, meyve; sonuç, ürün; evlat, soy, nesil, soy sop' anlamlarıyla yaşadığı tespit edilmektedir (Lessing, 2003, s.1561).

3.5.1.2. **tari'ān** (تریان): ekin, İMM'de *tari'ān* 'ekin' anlamıyla tanıklanmakta olan kelime için Gül, Klasik ve Modern Moğolca şekillerinin de gösterimlerini belirtmektedir (2016, s.233). KS'de *tarğan* (ترغان); Türkçe *aşiq*; Arapça (الزرع) 'el-zar' 'tohum, ekin' anlamıyla tanıklanmaktadır (202 B14). KTM'de kelime *tarān taraba* '(ekin) ekti' anlamıyla tanıklanmaktadır. Ayrıca kelimenin '*tariya(n)*, *tari-*' şekillerindeki yazımları da belirtilmektedir (1927, s.1269). ME'de *tari'ān* 'ekin' anlamlı madde başına ek olarak *tari'ānu ğacar* 'ekin tarlası' anlamında başka bir madde başı da örnek olarak gösterilmektedir (1938, s.341b; 2009, s.143a). Doerfer, kelimenin *tariyan* şeklinden *tāran* halinde Türkçeden Moğolcaya ödünçleme olduğu bilgisini verir (TMEN I, s.119). Kelimeye ait özelliğin tarım faaliyetlerinin aslî mahsülü olması ve Doerfer'e dayanarak Türkçeden Moğolcaya ödünçleme bir tarım terimi olması; Türkler ve Moğollar arasındaki ortak kültürün bir göstergesidir denebilir. Modern Moğolcada *tariy-a(n)* /MM. *taria/* 'tane, tohum, hububat, tahıl; çayır, otlak; tarla, çiftlik; aşılama' anlamlarında yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1205). Ayrıca bk. (ED 532; Gül, 2004; Gül, 2012).

3.5.1.3. **burçaq** (برچاق): burçak, bezelye, fasülye, KS'de kelime *burçaq* 'fasülye, bezelye' anlamlarıyla Arapça (الحمص) şeklinde tanıklanmaktadır (186 C28). ME'de *burçaq* 'burçak' anlamıyla tanıklanmaktadır (2009, s.27a). Doerfer, Türkçeden Moğolcaya ödünçleme kelimelerden olduğunu belirtmektedir (TMEN II, s.730). Modern Moğolcada *burçag* /MM. *bürşag*/ 'burçak; bezelye, fasulye' anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.221).

3.5.1.4. **buğda[γ]** (بوغدا): buğday, elde edilen ürünün tanesi, ekin, ekin tanesi olarak bilinen kısmıdır. Bu tanelerin öğütülmesi sonucu elde edilen un/tahıl tozu ise, bu üründen elde edilen mahsullerden en önemlisi olarak bilinmektedir bk. (*qulir* 'un'). Buğday tanelerinin bulunduğu kılçıklı kısma ise başak denilmektedir. Arap harfli Moğolca metinlerde *buğda(i)*, *buğday*, *buğda(y)* şekillerinde görülmektedir (1962, s.22). İMM'de, *buğda[γ]* şeklinde tanıklanmaktadır ve bunun dışında Türk dilinin bütün dönemlerinde tanıklandığı bilgisi aktarılmaktadır (2016, s.91). KS'de *taryasun*²⁵ Türkçe karşılığı *buğday* olarak tanıklanmıştır (202 B15). KTM'de kelime tanıklanamamıştır. ME'de ise *buğday* şeklinde tanıklanmıştır ve kelimeye ait örnek olarak, *buğday hëkin* 'buğday başı' // *b. kudalduççi* 'buğday satıcı' kelimeleri gösterilebilir (2009, s.26b). *buğday* "1.buğday 2.başak 3.başak burcu" şekli Eski Türklerin de kullandığı tarım terimleri arasında gösterilmektedir (Gül, 2004, s.291; ayrıca bk. ED 312). Modern Moğolcada *buuday* şeklinde yaşamaktadır (Tsevel, 1966, s.111). Modern Moğolca için ayrıca *budag-a(n)* /MM. *budā*/ 'tahıl, hububat, darı, dövülmüş buğday vb.' anlamları kullanılmaktadır (Lessing, 2003, s.207).

3.5.1.5. **arbai/ arpa** (اربا): arpa, buğdaygiller familyasından olan arpanın, soğuğa dayanıklı olması ve kısa sürede yetişmesi, Moğolistan gibi sert karasal iklimlerde hububatlar arasında en fazla yetiştirilen ürün olmasını muhtemel kılmaktadır. Arap harfli Moğolca sözlüklerde *arpa*, *arbai* şekillerinde görülmektedir (Ligeti 1962: 17). KS'de *arpa* 'arpa' Türkçe *arpa aıdan* (اربا ايضا) karşılığıyla tanıklanmaktadır (202 B16). ME'de *arbay* 'arpa' anlamıyla (2009, s.16b) *nilka arbay* 'yeşil arpa' (2009, s.95b)

²⁵ Kelime için KS'de dipnot olarak Kara'ya ait '*tariya(n) + sun* ya da *tari + ğasun*' şeklinde bir açıklama bulunmaktadır (Karamanlıoğlu, 1994). Ayrıca geçerli etimolojinin sadece bir metinde ya da eski yazmalar gibi zor bulunup okunabilen durumu olmasına ilişkin, dilbilimde çok önemli ve nadir olan bağlamlar için kullanılan '*a hapex from....*' söz öbeği kullanılmıştır.

örneğiyle tanıklanmaktadır. Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya ödünçleme olduğunu göstermektedir (TMEN II, s.445). Gül, kelimenin Tarihî Türk metnindeki şekil bilgisini ve kullanım alanlarına dair bilgiyi ayrıntılı olarak aktarmaktadır bk. (Gül, 2004, s.279 ‘arpa’). Clauson’a göre ise, “ilk bakışta tipik Türkçe bir kelimeye benzeyen ve yaygın bir kelime olan *arpa*: ‘arpa’ kelimesidir. ‘*arpa*’ karşılığındaki toharca²⁶ kelimeyi, yazık ki, bilmiyoruz; ancak ana Hint-Avrupa dilindeki biçimi, *albhi olarak kurulmuştur. Ana Hint-Avrupa dilindeki *bh, bilindiği üzere, toharcada *p* olur” şeklinde görüş belirtmektedir (1997, s.114; ayrıca bk. ED 198). Modern Moğolcada *arbay* /*MM*. *arvay*/ ‘arpa’ anlamıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.79).

3.5.1.6. **amun** (امون): darı, İMM’de Gül, *amun* ‘darı’ anlamıyla tanıkladığı kelimenin Arapça karşılığı için (الدخن) ‘darı, akdarı’ şeklinin verildiğini belirtmektedir. Ayrıca Gül, kelimenin Tumurtogoo’ya ait örneğini; -Kubilay Kağan fermanı-; Ortaçağ Moğolcasında *amu* ya da *amun* şeklinde geçtiğini tanıklamıştır (2016, s.70). KS’de *amun* ‘darı’ şekliyle tanıklanmış Türkçe hali *taru* şeklinde verilmiştir (202 B18). KTM’de *budaan*²⁷ ‘şehriye, darı’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (1927, s.1264). ME’de *amun* ‘tohum’ şeklinde tanıklanmaktadır (2009, s.15a). MGT’te *amu* olarak geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.2314, 2315, 4427, 4428, 5115, 9510, 9724, 10719, 11512). Modern Moğolcada *amu(n) tariy-a* ‘tahıl, tohum, hububat’ şeklinde verilmektedir (Lessing, 2003, s.64).

3.5.1.7. **konak** (قنق): (bir tür) darı, ME’de *konak* ‘darı’ anlamıyla tanıklanmaktadır (2009, s.121a). Kelime diğer sözlüklerde tespit edilememektedir. Kelimenin Eski Türk dillerine dair kullanım bilgisini aktaran Clauson, fiil köküne ait etimolojik bilgiyi *kon-* fiiliyle ele almaktadır. Ayrıca kelimenin Moğolcada *xonog* şeklinde yaşadığı bilgisini de vermektedir (ED 637; 2004; s.298). Gül, ayrıca *qonaq* ‘darı’ haliyle terimin Eski Türk dilleri tarihi sürecinde kullanılış biçimlerini aktarmaktadır. Bunun yanı sıra *konak* ‘darı’ teriminin darı türlerinden bir tanesi olduğuna dair açıklama da mevcuttur. (2004, ss.299-

²⁶ Moğol tarım ve hayvancılık terminolojisinde kullanılan kelimelerin çoğunluğu Türkçe ile alıntılama ya da ödünçleme yollarıyla diller arasında geçiş sağlamıştır diyebiliriz. Bu sebeple *Türk tarımı ve hayvancılığı*’na ait kelimelerin *Toharca* olarak aktarılması düşüncesini belirtmek yanlış olmayacaktır, özellikle *arbai* ‘arpa’ ve *künçid* ‘susam’ kelimelerinin Toharca kökenli olması yüksek ihtimallidir. Bu konunun çalışmamız ile dolaylı olarak bağlantılı olması sebebiyle ayrıca bkz. (Clauson 1997: 117/31).

²⁷ Poppe kelimeyi, Almanca haliyle birçok kelime arasından madde başı çeviri olarak, alm. *Fadennudeln* daha sonra ise *hirse* ve *graupen* şeklinde belirtmiştir.

300). Modern Moğolcada *honug* /MM. *honog*/ ‘darı’ // *ulagan honug* ‘kırmızı darı, tohumluk darı’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing 2003: 1487).

3.5.1.8. *yege* (يڭا): bir darı türü, mısır, İMM’de, *yege* ‘bir tür darı’ şeklinde ve Arapça karşılık (الذرة) ‘darı, mısır’ anlamlarıyla maddelendirilmiştir (2016, s.258). Ayrıca bk. (Poppe,1938, s.450; *yege* ‘يڭا’). Kelime, diğer sözlüklerde ve Modern Moğolcada tespit edilememiştir.

3.5.1.9. *tuturyan* (طۇرغان): pirinç, buğday ve arpa gibi başlıca tahıl ürünlerinden sonra en çok ekilen ve tüketilen ürünlerden bir tanesidir. Bilindiği üzere, pirinç bitki olarak sulak bölgeleri seven bir tarım ürünüdür. Ayrıca yetiştirilme ortamında ‘sıtma’ gibi tarım hastalıkları durumu da söz konusudur. İMM’de *tuturyan* ‘pirinç’ olarak tanıklanmaktadır (Gül, 2016, s.242). KS’de *tuturqan* ‘pirinç’ anlamıyla tanıklanmaktadır (202 B17). KTM’de *tuturya* ‘pirinç’ şeklinde tespit edilmektedir (1927, s.1268). ME’de *tuturğan* ‘pirinç’ anlamıyla maddelendirilmektedir (1938, s.356; 2009, s.150b). Clauson, kelimenin Moğolcadaki erken ödünçlemelerden olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Moğolcada *tuturqan* teriminin kullanıldığını; Orta Türkçede (XIV. yüzyıl?) bu kullanımın eskidiğini aktarmaktadır (ED 460). Gül ise, *tuturyan* teriminin Orta Türkçeden itibaren yerini Farsçadan ödünçlenen *birinc* ‘pirinç’ biçimine bıraktığını belirtmektedir (2004, s.249; *birinc* ‘pirinç’). Orta Türkçe zamanına kadar kelimenin *tuturqan*, *tuturqa* gibi kullanımlarının varlığı söz konusudur. Ancak Orta Türkçe sonrasında *birinc* ‘pirinç’ gibi bir kullanıma dair bilgiye Moğol dilinde rastlamak mümkün değildir. Orta Asya kavimleri arasında bugün hala üretim-tüketim miktarının çok olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır. Modern Moğolcada kelime *tuturg-a(n)* /MM. *tutraga*/ ‘pirinç’ şeklinde kullanılmaktadır (Lessing, 2003, s.1306).

3.5.1.10. *marcimay* (مرجماع): mercimek, İMM’de *marcimay* olarak maddelendirilmekte olan kelimenin, Farsça ‘merdumek’ kelimesinden Türkçeye ve Moğolcaya ödünçlenmiş olduğu belirtilmektedir (2016, s.164). KS’de ve KTM’de kelimeye rastlanılamamaktadır. ME’de ise kelime iki farklı şekilde tanıklanmaktadır; *maş* ‘bakla, büyük mercimek’ (2009, s.86a) // *mişle* ‘mercimek’ (2009, s.87b). Kelimenin Farsçadan Türkçeye geçtiğini aktaran Gül, Türkçede *märcimäk*/ *mercümek*/ *marcumak* ‘mercimek’

(2004, s.305) biçimi ile *yasımuq/yasmuq* ‘mercimek’ (2004, s.313) şeklindeki iki kullanımının bulunduğunu ve bu kullanımların özelliklerini aktarmaktadır. Moğolcada *yasımuq/ yasmuq* ‘mercimek’ biçimindeki kullanımı tespit edilememektedir. Modern Moğolcada *sebeg* ‘сэвэг’ /*MM. seveg/* ‘mercimek’ biçimiyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1054; Bayarnyam ve Lhagvajav 2012, s.234b).

3.5.1.11. **noḥūd** (نخود): nohut, ME’de *noḥūd* ‘nohut’ anlamıyla tanıklanmaktadır (1938, s.259b; 2009, s.98a). Gül, kelimenin Türkçede *leblebü* ‘eğlencelik bir nohut’ (2004, s.305) ve *noḥuṭ/ noḥūd/ nuqut/ nuḥūd* ‘bitki, mevsimlik bir bitki’ (2004, s.306) olarak iki şekilde maddelendirmiştir. Ancak bu kullanımlardan bitki anlamıyla kullanılan *noḥuṭ/ noḥūd/ nuqut/ nuḥūd* ‘nohut’ şekli Moğolcada tespit edilmiş; *leblebü* ‘nohut’ şeklinin tanıklanamamıştır. Diğer Tarihî Moğolca metinlerde ve Modern Moğolcada kelime tanıklanamamaktadır.

3.5.2. Hububatlardan Elde Edilen Ürünler

3.5.2.1. **qoličaqân** (قلجقآن): hububat karışımı, kavut, KS’de *qoličaqân* ‘hububat karışımı, kavut’ Türkçe *qavut* karşılıklı ‘buğday lapası, arpa lapası’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (205 B5). Doerfer, kelime için *qāvūt* maddelendirmesini yapmaktadır bkz (TMEN III, s.1413). Modern Moğolcada *holičag-a(n)* /*MM. holišō/* ‘karışım, alaşım, birleşim’ şeklinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1480).

3.5.2.2. **kebek** (كيبك): kepek, KS’de hem Türkçe hem Moğolca için *kebek* ‘kepek’ anlamıyla tanıklanmaktadır (205 B6). Kelime Türkçeden Moğolcaya ödünçlemedir (TMEN III, s.1615). Modern Moğolcada *kebeg* /*MM. heveg/* ‘kabuk, tahıl kabuğu; kepek’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.700). Clauson, kelimenin Türkçede iki farklı anlamda bulunduğunu, kavık ‘insan ve hayvanın (saç) kepeği?’ (ED 583) ve kepek ‘(tahıl ürünü olan) kepek’ (ED 688) şekillerini aktarmaktadır. Gül ise, bu kullanımlara ait tahıl ürünü olan kâbâk ‘kepek’ şeklinin Eski Türkçede kullanıldığını aktarmaktadır (2004, s.329).

3.5.2.3. **qulir** (قُلِير): un, tahılların değirmende öğütülmesi sonucu elde edilen un, tarım faaliyetlerinin en önemli terimlerinden biri olarak bilinmektedir. Tarihî Moğolca metinlerde *qulir*, *γulir*, *γulur*, *γurul*, *γuril* gibi biçimlerde rastlanılmaktadır (1962, s.46). İMM’de kelime *qulir* şeklinde tespit edilmektedir (2016, s.209). KS’de *qulir* ‘un’ haliyle tanıklanmaktadır (205 B3). KTM’de *γulir* şeklinde tespit edilmektedir (1928, s.61). ME’de *ğulir* ‘un’ anlamı ile tanıklanmaktadır (2009, s.64a). Eski Türkçede ise un kelimesi birkaç farklı şekilde görülmektedir: *mén (min)* ‘un’ (ED 766); *talka:n* ‘un kavrulmuş tahıl’ (ED 496; kelime ödünçlemesi için bk. TMEN II, s.928; ayrıca bk. etmek ‘ekmek’) olarak tanıklanmaktadır ayrıca bu kelimenin *talk-* ‘un ufak etmek, dağıtmak’ (2004; s.335) fiilinden geldiği görüşü de tespit edilmektedir; un kelimesine ait son şekil ise, *u:n* ‘un’ (ED 166) şeklindedir. Modern Moğolcada *ğulir /MM. gulir, guril/* ‘un, toz; una bulanmış, unlu, tozlu, toz halinde’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.585).

3.5.2.4. **etmek** (اتمك): ekmek, İMM’de, *etmek* biçiminde tanıklanmaktadır. Ayrıca Gül, bu kelimenin Eski Türkçedeki halleri olan *etmek/ ötmek* biçimlerinin Clauson tarafından kaydedildiğini de belirtmektedir (2016, s.126; bk. ED 60). KS’de kelime *ötmek* olarak tanıklanmaktadır (205 B2). KTM’de kelimeye rastlanılamamıştır. ME’de kelime madde başı olarak geçmemektedir ancak örnek olarak *ötmeklē idekü yama* ‘ekmekle yiyecek katık’ şeklinde verilmektedir (2009, s.108b). Doerfer’in çalışmasında kelime tespit edilememektedir. Ancak madde başı ‘bir gıda’ anlamında; tarihi metin örneklerinde verilen bilgilere göre ise ‘un, öğütülmüş yulaf vb.’ anlamlarda kullanılan *talhā* kelimesi tespit edilmektedir. Bu kelime, Türkçeden Moğolcaya ödünçlemedir (TMEN II, s.928). Modern Moğolcada *talh-a(n) /MM. talh(an)/* ‘toz; tuz; un; ekmek’ şekillerinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1195).

3.5.2.5. **lahša** (لاخشه): makarna (türü), KS’de farklı kısımlarda makarna ya da bazı hububatlardan elde edilen ürünlerin türleri verilmektedir; geniş çerçevede *lahša* ‘bir makarna türü’ olarak Türkçe *üğre*; Arapça (اطرية) karşılığında verilmektedir (205 A38). Bu madde başına ait türler ise *köke lâhiša* ‘tel şehriye’ // *hetküme* ‘şehriye türü’ anlamlarındaki örnekleriyle tanıklanmaktadır (187 C21/ C22; 192 C8). Bu örneklere ek olarak ise *homač* ‘elde yapılan bir makarna türü (erişte?), tutmaç’ anlamıyla farklı bir

tahıl türü olarak tespit edilmektedir (205 A40). Modern Moğolcada kelime tanıklanamamaktadır.

3.5.2.6. **halwa** (حالوا): helva, ME’de *halwa* ‘helva’ anlamıyla tespit edilmektedir. Aynı terime ait örnekler ise *halwa qualdıqçı* ‘helva satıcı’ // *halwa kefçesi* ‘helva kepeği’ ya da *halwa uşaq* ‘helva kırıntısı’ anlamlarıyla tespit edilmektedir (1938, s.193a). Kelime diğer Tarihi Moğolca metinlerde ve Modern Moğolcada tespit edilememektedir.

3.5.3. Pamuk, Kendir Tarımı

3.5.3.1. **bamuy** (بمغ): pamuk, İMM’de Gül, kelimenin, Poppe tarafından *namuy* şeklinde okunduğunu, Kilisli Rifat tarafından *bamuy*, Melioranskiy tarafından ise *mamuy* şeklinde maddelendirildiğini belirtmektedir (2016, s.79). KS’de *köbeng* Türkçe karşılık olarak ‘*pahta* (باخته) ya da *pamuq* (بامق)’ anlamlarıyla tanıklanamaktadır (202 B20). KTM’de kelimeye rastlanılamamaktadır. ME’de *kibez/kib^ez* Çağatay Türkçesinde ‘*mamuk*’ Türkiye Türkçesinde ‘pamuk’ anlamıyla tanıklanamaktadır. Ayrıca *kibez qualdıqçı* ‘pamuk satıcı’ şeklinde örneği de verilmektedir (1938, s.218b; 2009, s.78a). Clauson, kelimenin Orta İran diliyle elde edildiği bilgisini vermektedir ayrıca Yunanca *bombux* kelimesinden türediği bilgisini aktarmaktadır (ED 345). Modern Moğolcada *köbüng* /MM. *hövön(g)=köbeng/* ‘pamuk, pamuk ipliği’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.757). Ayrıca bk. (2004, s.319).

3.5.3.2. **namuy** (نمغ): pamuk, İMM’de kelime *bamuy* ‘pamuk’ anlamıyla maddelendirilmektedir (2016, s.170). KS’de *köbeng* olarak geçmekte olan kelime, Türkçede ‘*pahta*’ ya da ‘*pamuq*’ maddeleri ile tanıklanamaktadır (202 B20). ME’de kelime zor okunan kelimeler başlığı altında *namuy* ‘pamuk’ (1938, s.442) şeklinde tanıklanamaktadır. KTM’de ise kelime tanıklanamamıştır. Modern Moğolcada kelime *köbüng* /MM *köbeng/* ‘pamuk, pamuk ipliği’ şeklinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.757). Ayrıca bkz. (*bamuy* ‘pamuk’).

3.5.3.3. **kibez/kibiz** (کيباز): pamuk, terim İMM’de, *kibiz* ‘pamuklu elbise’ ve ‘halı, kilim’ anlamlarında iki farklı şekilde maddelendirilmektedir. Ayrıca kelimenin Melioranskiy

tarafından *γarsun* şeklinde yorumlandığı ve yakın anlamlı olduğu da belirtilmektedir (2016, s.148). Kelimenin Eski Türkçe metinlerde geçen *kibez* ‘pamuk’ anlamı taşıdığı da ihtimaller arasındadır. KS’de *kibiz* ‘kilim’ anlamıyla tanıklanmaktadır (204 A5). KTM’de kelime tespit edilememektedir. Kelime, ME’de *kibez* ‘pamuk’ anlamıyla madde başı olarak verilmekte olup *kübeztü* ‘pamuklu’ // *k. dere* ‘pamuk filizi’ // *kibeziün hüren* ‘pamuk tohumu’ örnekleriyle tanıklanmaktadır. Ayrıca adı geçen kelime *kibiz/ kibez* ‘pamuk’ anlamındaki kelimeyle ilişkilendirilebilir (1938, s.218b; 2009, s.78a). Clauson, kelimeyi muhtemelen *bamuy* maddesi gibi olan ‘pamuk’; *kebe:z* şeklinde ‘pamuk tohumu’ anlamıyla tartışmalı halde maddelendirmektedir ayrıca Eski Türkçe metinlerde kullanılmış *kebez tarıgu yer* ‘pamuk yetiştirilen yer’ örneğini de vermektedir (ED 692). Ayrıca bk. (Gül, 2004; ‘*γarsun*’).

3.5.3.4. **kendir** (كيندير): kendir, dünyada tarımı gerçekleştirilen en eski bitkilerden biri olan kendir (*kenevir), anavatanı Hindistan ve civarı topraklardır. Son yüzyıl içinde tarım faaliyetleri epey gerilemiş olan kendir bitkisi, günümüzde Rusya, Hindistan başta olmak üzere İtalya’nın üretimini elinde tuttuğu bir bitki olarak bilinmektedir. ME’de *kendir* ‘kendir’ anlamıyla *k.hüren* ‘kendir tohumu’ örneğiyle tanıklanmaktadır (2009, s.77a). Clauson, *kendir*, (*hemp, cannabis*) olarak maddelendirdiği bu kelimenin, Türk yaşam alanlarında yetişen bir bitkiye benzemediğini; Almanca ‘*hanf*’; İngilizce ‘*hemp*’ kelimelerinden gelmiş olabileceğini aktarmaktadır (ED729; ayrıca bk. 2004, s.320). Kelime, Türkçeden Moğolcaya *kendir*; Moğolcadan tekrar Türkçeye *känjir* şeklinde ödünçlemedir (TMEN III, s.1647). Modern Moğolcada ise *iligi* ‘kendir, kenevir’ şeklinde tanıklanmaktadır (Lessing, 2003, s.651).

3.5.4. Pamuk ve Kendirden Elde Edilen Ürünler

3.5.4.1. **böz/ bez** (بيز): bez, İMM’de, *bez* olarak maddelendirilmiştir. Ayrıca Gül, kelimenin, birçok dilde olduğu gibi Eski Türkçede de *böz* ‘pamuklu kumaş, işlenmemiş keten’ anlamıyla bulunduğunu aktarmaktadır (2016, s.84). Clauson, kelimeyi *bö:z* ‘pamuklu elbise’ olarak maddelendirmiş ayrıca bu kelimenin çok tartışmalı bir köken bilgisine sahip olduğunu maddelendirmesinde göstermektedir; kelime kökenini ise nihayetinde Grekçe *bussos* ‘keten, çarşaf, keten bezi’ terimine dayandırmaktadır (ED

389; 2004, s.340; ayrıca terimin Eski Türkçedeki kullanım özelliklerini ve çeşitlerini incelemek için bk. 2004, ss.342-343). KS'de *böz* (بوز) 'pamuk, elbise' anlamıyla tanıklanmaktadır (205 B25). KTM'de *böz* olarak 'bez, kumaş, pamuklu elbise' anlamıyla rastlanılmaktadır (1927, s.1266). ME'de madde başı olarak rastlanılmamıştır ancak örnek olarak *bözün arkağ* 'bez argağı' anlamıyla tanıklanmaktadır (2009, s.26b). Modern Moğolcada *bös* 'elbise yapmak için kullanılan kumaş, pamuk, keten, bez' olarak halen yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.205).

(...) **böz** 'pamuklu kumaş' kelimesinin, grekçe bussos 'keten'den türediği, genellikle kabul edilmektedir. KAŞGARLI'da ve daha erken metinlerde geçen öteki kelimeler şunlardır: **eşgüti**., **çit**, **çıhanşı**., **çikin**, **çuz**, **torku**., **kafğar**, **kaçaç**, **kutay**, **hulın**, **lohtay**, **şala:şu**: ve **züngüm**. Başka kelimeler de buluna bilir. Kimilerini KAŞGARLI, Çin kumaşları olarak nitelemiştir (...) (1997, s.115).

3.5.4.2. **arçūr** (ارچور): bez, İMM'de *arçūr* 'bez' anlamıyla verilmiştir. Ancak madde başı olarak verilen kelimenin 'bez' anlamı; *bez/ (böz)* madde başı olarak verilen kelimenin 'bez' anlamından farklı olarak 'işlenmiş bez' anlamıyla –havlu, el bezi (?)– ya da fiil olarak *arçi[ba]* 'silmek, süpürmek' anlamlarıyla kullanılmış olabilir (bk. 2016, s.72, s.73). KS'de ve KTM'de kelime tanıklanamamıştır. ME'de kelime iki farklı madde başı halinde *ğari'ân dastartu arçiba* 'elini havluya sildi' // *ğarın arçi'ūr* 'el bezi' örnekleriyle tanıklanmaktadır (2009, s.63a). Modern Moğolcada *arçigur /MM. arçūr/* 'toz bezi, temizlik bezi, tahta bezi; peşkir, silecek, havlu' biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.82). Tsevel ise kelimeyi *arçuur* 'silmek, süpürmek' biçimleriyle maddelendirmektedir (1966, s.53).

3.5.4.3. **et** (ات) kumaş, ME'de *et* 'kumaş' anlamıyla tanıklanmaktadır. Örnek olarak *et qudaldıqçi* 'kumaş satıcı' anlamıyla tespit edilmektedir (1938, s.167a). Modern Moğolcada *ed /MM. ed/* 'şey, nesne, mal, mülk, servet, şahsi eşya; şey, nesne, konu; (yapma) ürün, madde, tuhafiyeye eşyası, dokuma, dokunmuş kumaş; ticari eşya; madde, öge, cisim, töz' şeklinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.465).

3.5.4.4. *kibiz I-II*

3.5.4.4.1. I-kibiz (كِبْرِ): pamuklu elbise, İMM'de Gül, kelimeyi *kibiz* 'pamuklu elbise' anlamıyla maddelendirmektedir (2016, s.148). KS'de ve KTM'de kelime, pamuklu elbise anlamıyla tespit edilememektedir. Kelime, ME'de *kibeztü dēl* 'pamuklu elbise' anlamıyla örnek içermektedir (2009, s.78a). Clauson, kelimeyi muhtemelen *bamuy* maddesi gibi olan 'pamuk'; *kebe:z* şeklinde 'pamuk tohumu' anlamıyla tartışmalı hâlde maddelendirmektedir ayrıca Eski Türkçe metinlerde kullanılmış *kebez tarıgu yer* 'pamuk yetiştirilen yer' örneğini de vermektedir (ED 692). Ayrıca bk. (Gül, 2004 'γarsun').

3.5.4.4.2. II-kibiz (كِبْرِ): halı, kilim, İMM'de Gül, kelimeyi iki halde maddelendirmiştir. Ayrıca Poppe'ye ait nüshada Arap harfli şeklinin iki halde görüldüğünü belirterek kelimeyi *kibiz* 'halı, kilim' anlamıyla tanıklamaktadır (2016, s.149). KS'de *kibiz* 'kilim' anlamıyla tespit edilmektedir (204 B5). KTM'de kelime tespit edilememektedir. ME'de kelimeye madde başı olarak rastlanılamasa da *çaçaqtu kibe kiyizdü* 'kilime saçaklık yaptı' madde başı altında *ç. kiyiz* 'saçaklı kilim' örneği tanıklanmaktadır (2009, s.36a). Modern Moğolcada *kebis /MM. hivs(en)/* 'kilim, keçe' şekillerinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.701).

3.5.4.5. kümlig (كُملِگ): gömlek, İMM'de kelime *kümlig* 'gömlek' anlamıyla maddelendirilmektedir. Gül, kelimenin Poppe yazmalarındaki şekillerini de aktarmaktadır (2016, s.158). ME'de *çamčaj* kelimesine karşılık olarak Türkçe *könglek* 'gömlek' kelimesi verilmektedir; *çamčaj ömüskebe* 'gömlek giydirdi' örneğiyle tanıklanmaktadır (1938, s.130b). KS'de kelime *çamča* 'gömlek' anlamıyla tanıklanmaktadır (205 B30). KTM'de *künglek* 'gömlek' anlamıyla tespit edilmektedir (1928, s.68). Doerfer kelimenin, Türkçeden Moğolcaya *künlek, kümlig* gibi şekillerde ödünçleme olduğunu İbni Mühennâ Lügati'ni örnek göstererek vermektedir (TMEN III, s.1652). Bu durumlara bağlı kalarak kelimenin Türkçe olduğu söylenilebilmektedir. Modern Moğolcada kelime *kümlig* 'kadın gömleği' biçiminde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.792).

3.5.4.6. **emüdü(n)** (أمدن): pantolon, İMM’de ve KTM’de *emüdü(n)* ‘pantolon’ manasıyla tanıklanmaktadır (2016, s.124; 1927, s.1263). KS’de *emüdü(n)* ‘iç don, şalvar’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (205 B31). ME’de *ömüdü(n) ömüsbe* ‘pantolon giydi’ madde başıyla tespit edilmektedir (2009, s.106b). MGT’de *emüdü(n)* olarak tanıklanmaktadır (1972, s.4126). Modern Moğolcada *ömüdü(n) /MM. ömd/* ‘pantolon, don’ anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.991).

3.5.4.7. **qormay** (قورماه): etek, İMM’de Gül, Poppe’ye bağlı kalarak kelimeyi *qormay* ‘etek’ şeklinde maddelendirmektedir (2016, s.205). KS’de *qorma* Türkçe karşılığı etek ‘etek’ anlamıyla tespit edilmektedir (205 B37). KTM’de kelime tespit edilememektedir. ME’de *qormay* ‘etek’ şeklinde tanıklanmaktadır (2009, s.121b). Modern Moğolcada *hormay /MM. hormoy/* ‘etek, sarkan kanat ya da kapak; dağ eteği’ anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1493).

3.5.4.8. **hoymasun** (هيماسون): ayak giyimi, (keçe) çorap, İMM’de *hoymasun* ‘çorap’ anlamıyla geçmektedir. Kelimeye ait açıklamada, Türkçenin ve Moğolcanın farklı dönemlerinden bugünlere kadar süregelen varlığından söz edilmektedir. KS’de verilen Türkçe *uq* kelimesi karşılığı için Gül, Clauson’un *uguk* maddesini tanıklamaktadır (2016, s.135; bk. ED 83). KS’de kelime *oimasun* şeklinde yazılmakla beraber Arapça (الجراب التركي) “*al-jaurâb al-türkî*” ‘bir Türk ayak giyimi’ şeklinde tanıklanmaktadır (205 C5). King Sözlüğü esas alınarak hem Türklerin hem de Moğolların ayak giyimini -keçe çorabını- kullandıkları anlaşılmaktadır. KTM’de *oimasun* şeklinde tanıklanmaktadır (1927, s.1263). ME’de kelime tanıklanamamıştır. Modern Moğolcada kelime *oymasu(n) /MM. oym(s/on)/* ‘çorap, dizlik, keçe/ ipek çorap’ anlamlarıyla kullanılmaktadır (Lessing, 2003, s.945). Kelimenin köken bilgisi için ayrıca bk. (TMEN III, s.1025 ‘*ğōrāb*’).

3.5.5. Sebze Tarımı

3.5.5.1. ??? (المغان): marul, KS’de kelimenin Moğolca okunuşuna dair bilgi verilmese de hububatların verildiği bölümde Arap harfli Moğolca kullanımını (المغان/المغاي) Türkçe

marul; Arapça (الخس) şeklinde verilmektedir (202 B23). Modern Moğolcada tespit edilememektedir.

3.5.5.2. *sarimsaq* (سرمساق): sarımsak, KS’de *sarimsaq* ‘sarımsak’ anlamıyla maddelendirilmektedir (202 B22). ME’de madde başı olarak tespit edilemese de *qaş’iün* ‘acı’ anlamlı madde başı altında *g.sarimsak* ‘acı sarımsak’ örneğiyle tanımlanmaktadır (2009, s.63b). Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya ödünçleme olduğunu bildirmektedir (TMEN III, s.1238). Modern Moğolcada *sarimsag* /MM. *sarimsag*/ ‘sarımsak’ anlamıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1050).

3.5.5.3. *songqina* (سونقينا): soğan, Tarihî Moğolca metinlerde *sonqinan*, *songgina* şekillerinde tanımlanmaktadır (1962, s.64). KS’de *songqina* ve ME’de *sonqina*/*sonqinan* ‘soğan’ anlamıyla tanımlanmaktadır (202 B21; 2009, s.133a). Modern Moğolcada *songgin-a* /MM. *songino*/ ‘soğan’ anlamıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1127).

3.5.6. Meyve Tarımı²⁸

Bu başlık altında incelenen terimler, tarımcılık faaliyetlerinin yapılış sürecine uygun bir şekilde hazırlanmıştır. Ele alınan sistematik ise, meyve oluşumunun, başlangıçtan olgunlaşmasına kadar olan sürece göre düzenlenmiştir. Ayrıca elde edilen bir tarımsal mahsülün meyve ya da sebze olduğuna dair tartışmalar göz önünde bulundurularak maddelendirilmiş; sonuç olarak, terimlerin meyve olması özelliği, çekirdekli mahsuller olması görüşüyle oluşturulmuştur.

3.5.6.1. *çeçek* (چچك): çiçek, İMM’de *çeçek* olarak maddelendirilen kelimenin, tarihsel süreçte Eski Türkçeden beri kullanıldığı ve Klasik Moğolcadan Modern Moğolcaya kadar olan süreçlerde fazla değişikliğe uğramadığı belirtilmektedir (2016, s.104). KS’de ve KTM’de kelimeye rastlanılamamıştır. ME’de *çeçeğlebe modun* ‘ağaç çiçeklendi’ (2009, s.37b) anlamıyla fiil; *çiğān* madde başı bölümünde *çiğān çeçek* ‘beyaz çiçek’

²⁸ Arap harfli Moğolca sözlükler içerisinde yer alan Moğolca meyve adlarının hususiyetle ele alındığı başlıca çalışma için bk. (Gül, 2017).

(2009, s.38a) isim; *kacirāyın çeçek*²⁹ madde başı ile ‘yalancı safran çiçeği’ (2009, s.75a) bir çiçek türü hali ve *nē’ēksen çeçek* ‘açılmış çiçek’ (2009, s.92b) anlamıyla bitkinin büyüme süreci örneklerine rastlanılmaktadır. Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya ödünçlendiğini ve tekrar Moğolcadan da Türkçeye *čäčäk* şeklinde geri ödünçlendiğini belirtmektedir (TMEN III, s.1073). Modern Moğolcada *tsetseg* ‘çiçek’ anlamıyla yaşamaktadır (Tsevel, 1966, s.808).

3.5.6.2. **labā** (لَبَا): yaprak, Arap harfli Moğolca sözlüklerde *laba*, *nabčın*, *nabči* şekillerinde yer verilmektedir (1962, s.55). İMM’de *labā* ‘yaprak’ anlamıyla tanımlanmaktadır (2016, s.162). KTM’de, kelimeye rastlanılmamıştır. KS’de *nabčın* olarak tanımlanmaktadır (202 A18). ME’de de kelime *labā* olarak tanımlanamamaktadır ancak *nabčın delebçi ba’ulgaba modunasa* ‘ağaçtan vurup yaprak düşürdü’ // *nabčın gargaba modun* ‘ağaç yaprak açtı’ anlamlı örnekleriyle tespit edilmektedir (2009, s.91a). Kelimenin tarım konusu adı altında maddelendirilmesi her ne kadar uygun görünse de kuru tarım, bahçe tarımı ya da sebze-meyve tarımı olarak özele indirgenmesi durumu karışıklığa sebebiyet verecek bir durumdur. Bu sebeple ME’de *tari’ānu ğacar* madde başı altında verilen *tari’ānu nabčın* ‘ekin yaprağı’ örneğini göstermek de uygun olacaktır (2009, s.143a). Modern Moğolcada *lavay* ‘çöl gibi kumlu yerlerde yetişen, yeşil yapraklı, bir tür ot’ anlamında kullanılmaktadır (Tsevel, 1966, s.318). Ayrıca *nabči(n)* /MM. *navç/* ‘yaprak, bitki yaprağı; sayfa, yaprak, varak; taç yaprağı’ gibi anlamlarıyla daha kapsamlı şekilde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.867).

3.5.6.3. **tūkey** (تُوْکُي): ham, çiğ, İMM’de *tūkey* ‘çiğ, ham, pişmemiş’ anlamlarıyla maddelendirilmektedir (2016, s.244). KS’de kelime *tūi kūi* (تُوِي كُوِي) ‘çiğ, ham, olgunlaşmamış’ anlamlarıyla tespit edilmiş, Moğol yazmasından yanlış taşınmış olabilir açıklaması belirtilerek Türkçe karşılığı *kūi čig* ‘çiğ, ham’ anlamlarıyla maddelendirilmektedir (205 A37). KTM’de kelime tespit edilememektedir. ME’de *tūküy* ‘çiğ (olmamış)’ anlamlarıyla tespit edilmiş, *t.cimiş ğura* ‘olmamış salkım üzüm’ // *t. kirbiç* ‘pişmemiş kerpiç’ örnekleriyle tanımlanmaktadır (2009, s.152). Modern Moğolcada kelime *tükügey* /MM. *tūhiy/* ‘çiğ, ham, pişmemiş; olgunlaşmamış;

²⁹ Çiçek türü olarak maddelendirilen bu bitki, *Carthamus tinctorius* özgün ismiyle araştırıldığında *aspir* olarak bilinen ve *kır safranı* diye de adlandırılan bir otsu bitki olarak bilinmektedir bk. (Dinçer, 1964)

işlenmemiş; deneyimsiz, beceriksiz; uyuz, mayasıl, ekzema’ anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1311).

3.5.6.4. **yimiş** (يميش): yemiş, meyve, İMM’de kelime *yimiş* ‘yemiş, meyve’ anlamlarıyla tanımlanmaktadır (2016, s.259). KS’de *jemiš* (خميش) ‘yemiş’ şeklinde maddelendirilmektedir (202 B2). KTM’de kelime tespit edilememiştir. ME’de *cimis* ‘meyve’ şeklinde görülüp *cimis amtan* ‘meyvenin tadı’ // *cimis kudalduki* ‘meyve satıcı’ gibi örneklerle tanımlanmaktadır (2009, s.32b). Türkçe *yemiş* kelimesi olarak Eski Türkçede tanımlanmaktadır (ED 938). Modern Moğolcada *cimis* /MM. *jims*/ ‘yemiş, meyve, erik, hurma’ anlamlarıyla kullanılmaktadır (Lessing, 2003, s.1632). Kelimenin Poppe çalışmalarındaki örneklerini ayrıntılı olarak veren Gül, kelimeyi *cemiş*/ *cimiş*/ *yimiş* şekillerinde madde başı olarak aktarmaktadır bk. (2017, s.173).

3.5.6.5. **alima/ alma** (الما): elma, İMM’de *alma* olarak verilmiş ayrıca Gül, kelimenin, Tarihî Türk dili metinlerinde *alma* ve *almila* şekilleriyle tanımlandığını da belirtmiştir (2016, s.68; ED 146). KS’de *alima* olarak geçmektedir (202 B3). Kelimeye KTM ve ME’de rastlanılmamıştır. Eski Türk metinlerinden bugüne kadar *alma* ve *alima* şekillerinde görülen meyve hakkında Clauson, kelime kökeninin Türk yaşam alanı dışında olduğunu, bunun yerine kökenin Hint-Avrupa Dil ailesine dayandığını önermektedir (ED 146). “MK’de *alma* ve *almila* şeklinde geçmektedir. MK *almila* “apple” (MK I, s.81) *alma* şeklinin de Oğuzca kelime olduğu belirtilmektedir (2017, s.172). Mukayeseli olarak gösterilen bu iki düşünceden anlaşılıyor ki, kelimenin etimolojisi gereği Oğuzca kökenli olması yüksek ihtimallidir denebilir. Modern Moğolcada *alim-a* /MM. *alim*/ ‘elma’ şekliyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.52).

3.5.6.6. **anâr** (انار): nar, Gül kelime hakkında ‘Farsça kökenlidir ve Türkçeye de Farsçadan geçmiştir’ bilgisini verirken aynı zamanda kelimenin ‘benzetme unsuru’ olarak da kullanıldığı bilgisini de örnekleriyle birlikte maddelendirmektedir (2017, s.172). KS’de *anar* ‘nar’ anlamıyla tanımlanmaktadır (202 B10). ME’de kelime madde başı olarak verilmese de *nârdâni budân* ‘nar taneli yemek’ // *nârîn arasun* ‘nar kabuğu’ örnekleriyle tespit edilmektedir (2009, s.92b). Modern Moğolcada *anar* /MM. *anar*/ ‘nar’ anlamıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.68).

3.5.6.7. **armut** (ارمط): armut, Gül, kelimeyi Doerfer'in kitabına göre ayrıntılı şekilde incelemiş ve kelimenin Farsça kökenli olup aslî şeklinin *amrōd* olduğunu buna bağlı olarak da Türkçeye ve Moğolcaya *armut* şeklinde ödünçlendiğini tanıklamaktadır. Ödünçleme olan bu kelimenin tek örneğini İbnî Mühennâ Lügati olarak belirtmektedir (2016, s.74; 2017, s.172; ayrıca bk. (TMEN IV, s.1966). Kelimeye diğer sözlüklerde rastlanılmamaktadır. Modern Moğolcada *liyr* 'armut' şeklinde görülmektedir (Tsevel, 1966, s.321). Ayrıca bk. (Eren, 1999, s.18).

3.5.6.8. **cigde** (چگدا): iğde, İMM'de *cigde* olarak maddelendirilen kelimenin, Eski Türkçeden bu yana var olduğu bildirilerek geçmişten günümüze kullanıldığı şekilleri tanıklanmaktadır (Gül, 2016, s.98; ayrıca bk. 2017, s.172). KS'de *jigde* şeklinde tanıklanmıştır (202 B13). Kelime, KTM ve ME'de tanıklanmamıştır. Clauson, kelimenin Eski Türkçe şekillerini *yigde*, *cigde*, *jigde*, *jiyde*, *jide*, *iyde* ve *iğde* olarak verirken Moğolca şekli hakkında herhangi bir bilgi aktarmamaktadır (ED 911). Modern Moğolcada *cigd* şeklinde 'tatlı meyve veren ağaç' olarak yaşamaktadır (Tsevel, 1966, s.243).

3.5.6.9. **erük** (ارک): erik, İMM'de Gül, Türkçe *erük* kelimesinin Moğolcaya erük 'erik' anlamıyla ödünçlendiğini buna ek olarak da sadece Oyrat ve Kalmuk lehçelerinde görüldüğünü aktarmaktadır (2016, s.125; 2017, s.174; ayrıca bk. TMEN IV, s.1952). KS'de kelimeye *şira erük* (امشمش) 'kayısı' ve *kara erük* (İng. Pear/ Plum) 'kara erik' anlamlarında rastlanılmaktadır (202 B5,B6)³⁰. ME'de, KTM'de ve Modern Moğolcada kelimeye rastlanılmamıştır. Clauson, erik kelimesinin Eski Türkçedeki şekillerini belirtmiş; ayrıca şeftali, erik gibi 'çekirdekli meyve'ler için genel ad olarak kullanıldığını belirtmektedir (ED 222). Clauson'un genel adlandırma olarak 'erik' ismini kullanmasını, meyvelere verilen özel isimlerden ziyade /er-/ fiilinden türetilmiş genel isim olan /er-ik/ şekliyle meyvelerin çoğunluğu için düşünmek yanlış olmayacaktır.

³⁰ KS'de verilen kelimenin '*şira erük*' şeklinde yazan maddesi, İngilizce *Apricot*; Farsça (زردالو) halleri 'kayısı' şeklinde; '*kara erük*' şeklinde yazan maddesi ise, İngilizce *Pear/Plum*; Farsça (الانجاص) halleri 'erik' şeklinde yorumlanabilir.

3.5.6.10. **qara yemiş** (قرا يمش): kara erik, İMM'de *qara yemiş* 'kara erik' olarak maddelendirilmektedir. Kelimenin erik anlamı ile belirtilmesine dikkat çeken Gül, Tarihî Türkçe metinlerde *qara erük* tespitine dikkat çekmektedir (2016, s.196, bk. ED 222). KS'de *qara erük* 'kara erik' anlamıyla tanıklanmaktadır (202 B6). KTM'de ve ME'de kelime tespit edilememektedir. Ayrıca Gül, kelimenin 'erik' şeklinde kullanılmayıp 'yemiş' olarak maddelendirilmesi üzerinde de durmaktadır (2017, s.176; ayrıca bk. ED 938 'yemiş').

3.5.6.11. **haiba** (هيبة): ayva, Clauson, kelimenin Farsçadan alıntı olabileceğini belirtmektedir (ED 16, 268). Farsça şekline bakıldığında ise kelimenin *ābia* şeklinde Farsça olduğu bilgisi tespit edilmektedir (2017, s.175). KS'de *haiba* 'ayva' Türkçe karşılık *hayva* şeklinde tanıklanmaktadır (202 B4). Modern Moğolcada kelime tanıklanamamaktadır.

3.5.6.12. **injur** (انجير): incir, Kelimenin Farsçadan *ancir* şeklinde Türkçeye daha sonra ise Türkçe üzerinden Kalmukçaya *incr* şeklinde ödünçlendiği tanıklanmaktadır (2017, s.176; ayrıca bk. Eren, 1999, s.191). KS'de *injur* 'incir' anlamıyla Türkçe *injur* karşılığıyla verilmektedir (202 B11). Modern Moğolcada kelime tanıklanamamaktadır. Kelimenin ayrıntılı incelemesi için ayrıca bk. (Gül, 2017).

3.5.6.13. **jagaq** (جغاق): ceviz, Gül, kelimenin Eski Türkçeden itibaren Türkçede tanıklanan *yayak* kelimesinin Moğolcaya *cayak* şeklinde ödünçlendiğini ve Türkçe *yag-* fiilinden türemiş olabileceğini Clauson'dan naklen aktarmaktadır (Gül, 2017, s.173 'cayaq'; ayrıca bk. 1962, s.231; ED 900a). KS'de *jagaq* 'ceviz' anlamıyla Türkçe *yağaq* karşılığıyla tanıklanmaktadır (202 B12). İMM'de ise kelime *samur* 'ceviz, huş ağacı, sedir ağacı' anlamlarıyla tanıklanmaktadır (2016, s.217 'samur'). Modern Moğolcada kelime tanıklanamamaktadır.

3.5.6.14. **samur** (ساسور): ceviz; sedir ağacı, huş ağacı, İMM'de *samur* 'ceviz; huş ağacı, sedir ağacı' anlamlarıyla tanıklanmaktadır. Ayrıca Gül, Poppe'nin, (ساسور) şeklinde yazılmış hali olan kelimenin 'samur' okumasını haklı görmektedir (Gül 2016: 217; 1938, s.446). KS'de kelime için *samur modun* ismine Türkçe *çalgoza ağacı* karşılığı verilmiş, açıklama olarak ise kelimenin Farsça *jalğûza* olduğu ve 'fıstığa benzer bir

somon, ceviz' olduğu belirtilmektedir (202 A22; 'jalġûza' için bk. Steingass, 368). KTM'de ve ME'de kelime tanımlanamamaktadır. Modern Moğolcada *samar* 'sedir ağacının kozalağı' anlamıyla (Lessing, 2003, s.1038) ve yine *samar* olarak 'huş ağacı; fındıkgiller türünden olan ağaçlar; fındığa benzer kuruyemiş vb.' biçimleriyle kullanılmaktadır (Tsevel, 1966, s.465). Ayrıca bk. (2017, s.173 *cayaq* 'ceviz').

3.5.6.15. **ķabak** (قباک): kabak, ME'de *ķabak* 'kabak' anlamıyla *ķabakun nabċin* 'kabak yaprağı' örneğiyle tanımlanmaktadır (2009, s.112a). Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya ödünçleme olduğunu bildirmektedir (TMEN III, s.1419). Modern Moğolcada kelime tanımlanamamaktadır.

3.5.6.16. **ķa'ün** (قاون): kavun, ME'de *ķa'ün* 'kavun' anlamıyla *ķa'ünun arasun* 'kavun kabuğı' örneğiyle tanımlanmaktadır (2009, s.118b). Modern Moğolcada tanımlanamamaktadır. Kelimenin Türkçe olduğu ve Eski Türkçede de *qayun* şeklinde görüldüğü bilgisi verilmektedir (Gül, 2017, s.176). Kelimenin Tarihî Türk dilleri sahasındaki şekilleri için bkz (ED 611). Modern Moğolca şekli tespit edilememektedir.

3.5.6.17. **ķaftali** (شفتالي): şeftali, Gül, kelimenin Farsça kökenli olduğunu ve Türkçeye ödünçlendiği bilgisini buna ek olarak kelime hakkındaki etimoloji denemesini de aktarmaktadır (2017, s.177; kelime etimolojisi için ayrıca bk. Eren, 1999, s.385). KS'de *ķaftali* 'şeftali' Türkçe karşılık '*ķaftalu*' olarak tanımlanmaktadır (202 B7). Lessing kelimenin Modern Moğolcadaki hali için Gunzel'den naklen, *ķabtal-a* 'şeftali' anlamıyla tanımlamaktadır (2003, s.1157; bk. Gunzel, ss.1949-1953).

3.5.6.18. **üzüm** (ؤم): üzüm, İMM'de *üzüm* olarak maddelendirilmiş ve kelimenin Eski Türkçe'den beri Türk dillerinde ve Moğolcada yaşadığı belirtilmektedir (2016, s.254; ED 288). KS'de *üzüm* olarak maddelendirilmektedir ayrıca *qûra* 'kuru üzüm' anlamıyla meyvenin diğer hallerinin örneği de tanımlanmaktadır (202 B8, B9). KTM'de kelime tespit edilememiştir. ME'de madde başı olarak tanımlanamayan kelime, *hula'ân cimiş* 'kırmızı üzüm' (2009, s.68a) // *ölgüksen hëkin cimiş* 'asılı salkım üzüm' (2009, s.106b) gibi örnekleriyle tanımlanmaktadır. Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya ödünçleme olduğunu bildirmektedir (TMEN II, s.473). ME'ye ait tespit, madde başı

üzüm kelimesi yerine *cimiş* kelimesinin görülmesi ve örneklerinin verilmesi sözlükte kelimenin *cimiş* ‘üzüm’ olarak kullanıldığını da belirtmektedir. Modern Moğolcada *üçüm /MM. üzem/* ‘üzüm, kuru üzüm; kuş üzümü’ anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1571). Ayrıca bk. (2017, s.177).

3.5.6.19. **quru üzüm (قُرو اُزم)**: kuru üzüm, İMM’de kelimenin *quru* ‘kuru’ ve *üzüm* ‘üzüm’ kelimeleri kullanılarak oluşturulan Türkçedeki ve Moğolcadaki isim tamlaması olduğu belirtilmektedir (2016, s.213; ayrıca bk. 2017, s.177). KS’de *qûra* ‘kuru üzüm’ anlamıyla tanımlanmaktadır (202 B9). KTM’de kelime tespit edilememektedir. ME’de *konçi cimiş* ‘kuru üzüm’ anlamıyla tanımlanmaktadır (2009, s.121a). Clauson, bu kelime için *yuruş* sıfatı altında Türkçenin bütün dönemlerindeki örneklerini vermektedir (ED 652). Modern Moğolcada *üçüm /MM. üzem/* ‘üzüm, kuru üzüm; kuş üzümü’ anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1571).

3.5.7. Meyvelerden Elde Edilen Ürünler

3.5.7.1. **bekmez (بكمز)**: pekmez, İMM’de *bekmez* ‘pekmez, şurup’ olarak maddelendirilmektedir (2016, s.83). Kelime, diğer sözlüklerde tanımlanamamıştır. Doerfer, Türkçe ya da Farsçadan *bekmâz (بكمز)* haliyle Moğolcaya geçtiğini bildirmektedir fakat o da İbnî Mühennâ’yı örnek göstermektedir (TMEN II, s.756). Clauson, kelimenin Eski Türkçede olmayışını Osmanlı Türkçesinde görülmeye başlanmasıyla belirtmektedir (ED 327). Modern Moğolcada kelime tanımlanamamaktadır.

3.5.7.2. **bor (بور)**: şarap, KS’de *bor* ‘şarap’ anlamıyla Türkçe karşılık *çağır* olarak tanımlanmaktadır (205 B16). ME’de *bor* ‘şarap’ anlamıyla tespit edilerek *borçi* ‘şarap üreticisi’// *borin cimiş* ‘şarap üzümü’ örnekleriyle tanımlanmaktadır (2009, s.25a). MGT’de *bor* şeklinde tanımlanmaktadır (Rachewiltz, 1972, s.11930). Modern Moğolcada kelime tanımlanamamaktadır.

3.5.7.3. **darasun (دارسون)**: şarap, Arap harfli Moğolca metinlerde genellikle *darasun* şeklinde tanımlanmaktadır (1962, s.25). İMM’de *darasun* ‘şarap’ anlamıyla

tanımlanmaktadır (2016, s.109). KS’de *darasun* ‘üzümlü şarap’; Arapça (الخمير) ‘şarap’ anlamıyla verilmektedir (187 C29). KTM’de kelime tespit edilememektedir. ME’de *darasun* madde başına rastlanılamasa da *bor* ‘şarap’ anlamıyla tanımlanmaktadır (2009, s.25a). Doerfer, Tarihi Moğolca metinlerde *darāsūn* ‘şarap, üzüm şarabı’ anlamıyla kullanıldığını göstermektedir (TMEN I, s.197). MGT’de *darasun-a* şeklinde tanımlanmaktadır (1972, s.11930). Modern Moğolcada *darasu(n)* /MM. *dars(an)*/ ‘hububat veya meyvedan yapılmış tatlı şarap’ anlamıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.369).

3.5.7.4. ***sirke* (سيركا)**: *sirke*, KS’de *sirke* ‘sirke’ anlamıyla tanımlanmaktadır (200 A6). ME’de kelime, *sirke bolba bor* ‘şarap sirke oldu’ // *s. koliksan budan* ‘sirke katılmış yemek’ // *s.qudalduqci* ‘sirke satıcı’ // *sirketü bolba hekini* ‘başı sirkeli oldu’ // *sirketü sonkina* ‘sirkeli soğan’ örnekleriyle maddelendirilmektedir (1938, s.323; 2009, s.132). Terim, Modern Moğolcada *çuu* /MM. *şū*/ ‘sirke’ şeklinde yaşamaktadır ayrıca Çince hali *ts’u* şekli de gösterilmektedir (Lessing, 2003, s.330).

3.5.8. Sanayi Bitkileri ve Diğer Tarım Ürünleri

Sanayi Bitkileri ve Diğer Tarım Ürünleri başlığıyla ele alınan bitkilerin (meyvelerin ya da sebzelerin?) tartışmalı durumları göz önünde bulundurulmuştur; Burada verilen terimlerin tamamının, sanayi bitkileri ve meyve olmaması özelliğini içinde ‘yağ’ bulundurması özelliklerine göre sıralanması durumu söz konusudur. Diğer tarım ürünleri şeklinde değerlendirmeye alınan terimler ise genel anlamda tarım alanlarında yetişen ancak otsu bitki özellikleri taşıması özelliklerine göre maddelendirilmiştir.

3.5.8.1. ***zeitūn* (زيتون)**: zeytin, kelime Tarihi Moğolca metinlerde madde başı olarak rastlanılamamaktadır. Ancak ayrıntılı bilgi için bk. (*zeitūni tosun* ‘zeytinyağı’).

3.5.8.2. ***zeitūni tosun* (زيتونى توسون)**: Tarihi Moğolca metinlerin çoğunda tespit edilemeyen bu mahsül, ME’de *zeitūni tosun* ‘zeytinyağı’ anlamlarıyla tanımlanmaktadır (1938, s.391a; 2009, s.173a). Modern Moğolcada da madde başı olarak tespit edilemeyen kelimenin ‘zeytinyağı’ anlamına, kelimenin genel adı olan ‘yağ’

anlamındaki *tosun* /MM. *tos*/ ‘yağ; iç yağı, kuyruk yağı, zeytin yağı, bitki yağı, don yağı’ anlamlarındaki madde başı hali olan şekilde verilmektedir. Ayrıca isim tamlaması halinden ziyade *tosun* ‘yağ’ şekli olan genel kapsamlı anlamıyla yaşamaktadır (2003, s.1277).

3.5.8.3. *čuyasunu čecek* (جو غاسونو جيجاك): ayçiçeği, günebakan, Tarihi Moğolca sözlüklerden sadece ME’de tespit edilen kelime, isim tamlaması şeklinde oluşturulmuştur. Poppe, kelimeyi *čuyasunu čecek* ‘ayçiçeği, günebakan’ anlamlarıyla maddelendirmektedir (1938, s.136b; 2009, s.40b). Modern Moğolcada da Türkçe’deki anlamıyla ‘günebakan’ anlamına ithafen güne ya da güneşe bakan şeklindeki tamlama hâli kullanılmaktadır; *čečeg* ‘çiçek’ madde başı halinin örneği olarak verilmekte olup *naran čečeg* ‘ayçiçeği, günebakan’ biçimi tespit edilmektedir (Lessing, 2003, s.270).

3.5.8.4. *küncid* (کنجید): susam, İMM’de kelime *küncid* şeklinde verilmektedir ayrıca Poppe’ye ait yazmada Türkçe karşılık için de *küncid* kelimesinin verildiği tanıklanmaktadır (2016, s.158). KS’de ve KTM’de kelime tanıklanamamaktadır. ME’de ise yine *küncid* şeklinde geçmektedir ayrıca örneği için de *küncid qulir* ‘susam unu’ // *küncid tosun* ‘susam yağı’ şekilleri tanıklanmaktadır (2009, s.82b). Kelime, Eski Türkçede *künçit* ‘susam (tohum)’ şeklinde tanıklanmaktadır. Clauson, kelimenin bazı Türk dillerinden Rusçaya *kunzhut* şekliyle ödünçlenip tekrar diğer dillere geri ödünçlenmiş olabileceğini aktarmaktadır³¹ (ED 727). Modern Moğolcada *güncid* /MM. *günjid*/ ‘susam’ anlamında yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.625). Ayrıca kelimenin ayrıntılı incelemesi için bk. (2004, s.300).

3.5.8.5. *qosiyangur* (قسینغر): yonca, KS’de *qosiyangur* ‘yonca’ anlamıyla Türkçe *yurinčga* şeklinde tanıklanmaktadır (202 B25). ME’de kelime madde başı olarak tanıklanamasa da *ko’āsun* ‘kuru’ madde başı altında *k. yorunčka* ‘kuru yonca’ örneğiyle tespit edilmektedir (2009, s.119b). Modern Moğolcada kelime tanıklanamamaktadır.

3.5.8.6. *qulusun* (قلسون): kamış, Arap harfli Moğolca metinlerde *qulusun*, *qulusu* şekillerinde görülmektedir (1962, s.46). İMM’de *qulusun* ‘kamış’ şeklinde

³¹ Kelimeye ait farklı bir açıklama için bk (Clauson, 1997, s.114/24).

maddelendirilmektedir (2016, s.210). KS’de ve KTM’de kelime tespit edilememektedir. ME’de *ķulusun ġer* ‘kamyş ġadır’ anlamıyla tanıklanmaktadır (2009, s.124b). Modern Moğolcada *hulusu(n)* /MM. *huls/* ‘kamyş, saz, bambu’ şekilleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1519).

3.5.8.7. ***nişün*** (نیشنون): Şeker kamyşı, KTM’de ve KS’de *nişün*³² ‘tatlı, Şeker’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (1928, s.72; 205 B14). ME’de kelime tespit edilememektedir. MGT’de *nisün* olarak tespit edilmektedir (Rachewiltz, 1972, s.2109). Modern Moğolcada *nisingkü* ‘Şeker kamyşı’ biçiminde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.916).

3.5.8.8. ***ebesün*** (آراسون): ot, ġim, İMM’de kelimenin, Melioranskiy’e ait nüshalarda (ابسون) şeklinde yazdığı belirtilmektedir (2016, s.119). ME’de kelime, *ebesün* (1938, s.436) şeklinde maddelendirilmiş, başka bir madde başında *ēbesülebe adu’usun* ‘hayvanlar otladı’ (1938, s.150b) anlamıyla kelimenin fiil hâli de tanıklanmaktadır. King Sözlüğü’nde *ebesün* ‘ot’ olarak tanıklanmaktadır (202 B24). KTM’de de *ebesün* şeklinde, Almanca *gras* kelime çevirisinden ‘ot, ġim’ anlamlarına rastlanılmaktadır (1927, s.1254). MGT’de *ebesün* olarak tanıklanmaktadır (Rachewiltz, 1972, s.740, 813, 5733). Modern Moğolcada kelime *ebesü(n)* /MM *övs(ön)/* şeklinde ‘ot, saman, ġimen, bitki’ anlamlarında yaşamaktadır ayrıca *ebesüle-* ‘ot veya samanla hayvan beslemek, otlamak’ biçimiyle kelimenin fiil hâli de tanıklanmaktadır (Lessing, 2003, s.456, 457).

3.5.8.9. ***qoliasun*** (قلياسون): baharat, ġeŐni, KS’de *qoliasun* ‘baharat, ġeŐni’ anlamlarıyla Türkġe *katık* karŐılıġıyla tanıklanmaktadır (205 B11). Clauson, kelimenin *kat-* fiilinden *katık* şeklinde türediğini vurgulayarak; *katık* (*katuk*) ‘başka Şeylere karıŐtılmıŐ bir Şey’ şeklinde ifade etmektedir (ED 598). Modern Moğolcada kelime tanıklanamamaktadır.

3.5.8.10. ***zire*** (زیره): kimyon, anason, Tarihi Moğolca metinlerin bazılarında tespit edilen kelime, ME’de *zire* ‘kimyon, anason’ anlamlarıyla *zireyın budan* ‘kimyon, anason aŐı’ örneğiyle tespit edilmektedir (1938, s.391b; 2009, s.173b). Modern Moğolcada kelimenin anason anlamından farklı olarak kimyon anlamı için *ġonid* /MM. *gonid/* ‘kimyon’ botanik alanındaki anlamı olan hali yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.575).

³² Karamanlıoğlu, kelime için *nisinggü* şeklini belirtmektedir bk. (Karamanlıoğlu, 1994).

3.5.8.11. **örgesün** (ورچاصون): diken, Arap harfli Moğolca sözlüklerde *wergesün*, *örgesün* şekillerinde geçtiği tanıklanmaktadır (Ligeti, 1962, s.61). İMM’de *örgesün* ‘diken’ anlamıyla tanıklanmaktadır. Ayrıca Gül, kelimenin Kilisli Rıfat’a ait İM’de (و) ile başladığını, başında (l) harfinin bulunmadığını belirtmektedir (2016, s.187). KS’de kelime *örgesün* Türkçede *tiken* ‘diken’ anlamıyla tanıklanmaktadır (202 A26). KTM’de kelime tespit edilememiştir. ME’de *örgesün* ‘çakal eriği’ Çağatay Türkçesine ait çeviride ‘*tiken*’ isim haliyle madde içinde bulunan örnek, *örgesün oraba köldü inu* ‘ayağına diken battı’ geçmiş zamanda çekimli fiil haliyle tanıklanmaktadır (2009, s.107a). MGT’de *örgesün/ örügesün* olarak tanıklanmaktadır (Rachewiltz, 1972, s.7610). Modern Moğolcada *örgesü(n)* /MM. *örgös/* ‘diken, kıymık’ anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.999).

3.5.9. Tarım Faaliyetlerinden Elde Edilen Diğer Ürünler

3.5.9.1. **budān** (بودان): yemek, aş, İMM’de kelimeye *budān* ‘yemek, aş’ anlamlarıyla rastlanılmaktadır (2016, s.91). KS’de *budān* Türkçe karşılık ‘aş’ şeklinde ‘yemek, aş’ anlamıyla maddelendirilmektedir (205 A39). KTM’de *budaan// mo. budaya* ‘şehriye, püre, gıda, tahıl, darı, kabuksuz tahıl’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (1927, s.1264). ME’de madde başı olarak tespit edilemese de *êçkeksen halwa* ‘kesme helva’ madde başında verilen *êçkeksen budān* ‘kesme tel şehriye’ anlamlı örnek dikkat çekmektedir (2009, s.48b). MGT’de *buda’an* şeklinde tanıklanmaktadır (Rachewiltz, 1972, s.1008). Modern Moğolcada *budag-a(n)* /MM. *budā/* ‘tahıl, hububat, darı; lapa, un çorbası, yulaf ezmesi; ayıklanmış ve dövülmüş buğday; yemek, öğün’ şekillerinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.207).

3.5.9.2. **künesün** (کُناسون): azık, erzak, İMM’de kelime *künesün* olarak ‘azık, erzak; geçimlik, nafaka’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (2016, s.159). KS’de ve KTM’de kelime tanıklanamamıştır. ME’de *künesün* ‘erzak’ anlamıyla maddelendirilmektedir (2009, s.82a). Modern Moğolcada *künesü(n)* /MM. *hüns(en)/* ‘hazırlık; tahsisat, pay; yol hazırlığı, erzak, katık’ biçimiyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.795).

3.5.9.3. **modun** (مُدُن), (مُودُون): ağaç, Tarihî Moğolca metinlerde *modun* şekliyle tanıklanmaktadır (1962, s.54). Gül, kelimenin Klasik Moğolcada *yıyaç* şeklinde olduğunu belirterek İMM’de *modun* ‘ağaç, tahta’ anlamlarıyla maddelendirmektedir (2016, s.167). KS’de kelime farklı iki maddede Türkçe çeviri olarak *ağaç* karşılığı ile *modun // samur modun* ‘ağaç ve çalgoza ağacı³³’ olarak tanıklanmaktadır (202 A16, A22). KTM’de kelime tespit edilememektedir. ME’de *modun* ‘ağaç’ (1938, s.237; 2009, s.87b) anlamıyla maddelendirilmektedir ayrıca *çeçeğlebe modun* ‘ağaç çiçeklendi’ (1938, s.131b; 2009, s.37b) // *butaba cimişin modun* ‘asmaı budadı’ (1938, s.126a; 2009, s.27b) örnekleriyle verilmektedir. MGT’de *modun* şeklinde tanıklanmaktadır (Rachewiltz, 1972, s.1217, 5709, 11426). Modern Moğolcada *modu(n) /MM. mod(on)/* ‘ağaç, ağaçlık, orman’ şekilleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.845).

3.5.9.4. **tülēn** (تُلْن): odun, Arap harfli Moğolca metinlerde *tülēn*, *tülē* şekilleriyle tanıklanmaktadır (1962, s.70). İMM’de *tülēn* ‘odun’ olarak maddelendirilmektedir (2016, s.243). KS’de *tüdeg* Türkçe karşılık olarak ‘odun’ maddelendirmesi yapılmaktadır (205 D5). KTM’de kelime tespit edilememektedir. ME’de *tülēn* ‘odun’ olarak tespit edilmiş, *tülēn kudalduçı* ‘odun satıcı’ // *t.kurāba* ‘odun yığı’ örnekleriyle maddelendirilmektedir (2009, s.151b). Kelime, Eski Türkçe metinlerde de *otuŋ* (*o:dduŋ*) ‘kuru yakacak odun’ anlamıyla tanıklanmaktadır (ED 60). Modern Moğolcada *tüliy-e(n) /MM. tülē/* ‘yakacak, odun, çıra; zorluk, sıkıntı, acı’ biçimiyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1314).

3.5.9.5. **torıyan** (طُرْغَن): ipek, İMM’de *torıyan* (طورغن) ‘ipek’ olarak tanıklanmaktadır (2016, s.240). KS’de ve KTM’de kelime tanıklanamamaktadır. ME’de kelime madde başı olarak tespit edilememektedir ancak *cucān bağıūt* ‘kalın bağlar’ anlamıyla verilen madde başı altında *cucān torqa* ‘kalın kemha³⁴’ anlamıyla tespit edilmektedir (2009, s.34b). Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya daha sonra Moğolcadan tekrar

³³ *Calgoza ağacı*: KS’de *samur modun* madde başı için Eski Türkçe karşılık olarak *çalgoza ağacı* karşılığıyla tanıklanmaktadır ayrıca aynı kelime için Arapça (الصنوبر) ‘*al- şanaubar*’ ve Farsça (جلغوزِه) ‘*daraht-i jalğûza*’ karşılıklarıyla tanıklanmaktadır (202 A22).

³⁴ *Kemha*: TDK güncel sözlüğünde ‘*bir tür ipek kumaş türü*’ olarak geçmektedir. *Güncel Türkçe Sözlük*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Yayınları, 11 Ağustos 2016 tarihinde http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5966b73688d5b8.68369020 adresinden erişilmiştir.

Türkçeye geri ödünçlendiğini tanıklamaktadır (TMEN II, s.884). Modern Moğolcada *torg-a(n) /MM. torgo/* ‘ipek’ anlamıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1274).

3.5.9.6. **nunğâsun** (نونخاسون): yün, KS’de *nunğâsun* ‘yün’ anlamıyla Türkçe *yapağı, jabağı, yapağı ve yün* karşılıklarıyla tanıklanmaktadır (205 C1). ME’de *onqasun* ‘yün’ (2009, s.102a) anlamıyla *buduqsan anqasun* ‘boyalı yün’ (2009, s.26b) // *hëçeksen unqasun* ‘kırkılmış yün’ (2009, s.66a) örnekleriyle tanıklanmaktadır. MGT’de *nunqgasun* şeklinde tanıklanmaktadır (Rachewiltz, 1972, s.1925). Modern Moğolcada *unggasu(n) /MM. ungas/* ‘yün; yünlü dokuma’ anlamıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1351).

3.5.9.7. **sisar** (سِسَر): keçe, İMM’de *sisar* ‘keçe’ olarak tanıklanmaktadır (2016, s.224). KS’de kelime *siskei* Türkçe karşılık *qara iv kizi (çadır örtüsü)* ‘keçe’ anlamıyla (202 A12) ve *siske* Türkçe karşılık *kiviz* ‘keçe’ anlamıyla (204 B6) iki yerde maddelendirilmektedir. KTM’de kelime tespit edilememektedir. ME’de *sisegey* ‘keçe’ maddesi altında *s. daūrğa* ‘keçe kaftan’ örneğiyle tanıklanmaktadır (2009, s.132b). Modern Moğolcada *isegey /MM. esgiy/* ‘keçe’ anlamıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.664). Ayrıca bk. (TMEN III, s.1696 ‘kīz’).

3.5.10. Tarım Faaliyetlerinden Elde Edilen Hayvansal Gıdalar

3.5.10.1. **bal** (بال): bal, dillerin çoğunda bulunan kelime, Arap harfli Moğolca metinlerde de *bal* olarak geçmektedir (1962, s.18). İMM’de *bal* ‘bal’ anlamıyla tanıklanmaktadır (2016, s.78). KS’de *bal* ‘bal’ anlamıyla tespit edilmektedir (205 B15). KTM’de kelimeye madde başı olarak rastlanılamasa da *balun šibaun*³⁵ ‘bal kuşu’ anlamıyla tanıklanmaktadır (1927, s.1264). ME’de *balı tūbe* ‘balı sağdı’ anlamıyla tespit edilerek *balun ari* ‘bal arısı’ (1938, s.111a) // *beteken (ötken?)* bal ‘koyu bal’ (1938, s.118a) örnekleri maddelendirilmektedir. Clauson’a kelimeyi Hint- Avrupa kökenli bir halde

³⁵ Kelime, ‘*bal + šibaun*’ kelimelerinin kullanılmasıyla oluşturulmuş birleşik isimlerdendir. ‘*Bal kuşu*’ anlamıyla verilerek uçan böceklerden olan arının kastedildiği tahmin edilebilir. Ayrıca kelime içerisinde geçen ‘*bal*’ kelimesi de madde başı olan birleşik kelimeye yine ‘*bal*’ anlamıyla kullanıldığını belirtmektedir.

vermektedir (ED 330). Modern Moğolcada kelime halen *bal* ‘bal; nektar, özsu, usare’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.124).

3.5.10.2.*bişlay* (بیشلاغ): peynir, İMM’de *bişlay* ‘peynir’ anlamıyla tanıklanmaktadır (2016, s.87). KS’de *bişlaq* ‘tuzsuz taze peynir’ anlamıyla tanıklanmaktadır (188 C1). KTM’de kelime tanıklanamamaktadır. ME’de madde başı olarak tanıklanamasa da *bişlaqin köreng*e ‘peynir mayası’ örneğiyle tanıklanmaktadır (2009, s.24a). Modern Moğolcada *basilag* /MM. *biyaşlag, biyaslag*/ ‘bir peynir türü, tulum peyniri’ anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.144).

3.5.10.3.*öndüge* (өндүгэ): yumurta, İMM’de *öndüge* ‘yumurta’ anlamıyla tanıklanmaktadır (2016, s.187). KS’de *ömdegen* ‘yumurta’ anlamıyla tespit edilmektedir (205 A41). KTM’de *ömdegen* ‘yumurta’ anlamıyla tespit edilmektedir (1927, s.1261). ME’de madde başı olarak tanıklanamasa da *ömdügenü çağān* ‘yumurtanın akı’ ve *öndegelebe taķi’ā* ‘tavuk yumurtladı’ örnekleriyle tanıklanmaktadır (2009, s.106b). MGT’de *öndegen* şekliyle kelime tanıklanmaktadır (Rachewiltz, 1972, s.11432). Modern Moğolcada *öndege(n)* /MM. *öndög*/ ‘yumurta’ anlamıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.992).

3.5.10.4.*sün* (сүн): süt, Arap harfli Moğolca sözlüklerin tamamında *sün* olarak ‘süt’ anlamıyla tespit edilmektedir (2016, s.228; 205 B7; 1928, s.59; 2009, s.135b). Ayrıca bk. (2009, s.153a; *ağuz* ‘ilk süt’). MGT’de *sün* şeklinde tanıklanmaktadır (Rachewiltz, 1972, s.1911, 5231, 7020, 10329). Modern Moğolcada *sün* /MM. *sū*/ ‘süt’ biçimiyle halen yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1152).

3.5.10.5.*taray* (тарай): yoğurt, mayalı süt, Tarihi Moğolca metinlerde *torāq, tarāy, taray* şekillerinde geçmektedir (1962, s.67). İMM’de *taray* ‘yoğurt’ anlamıyla tespit edilmektedir (2016, s.233). KS’de *taray* ‘yoğurt’ şeklinde Türkçe *yoyurt* karşılığıyla tanıklanmaktadır (205 B9). KTM’de *toray* ‘asitli süt, çökelek’ anlamlarıyla tespit edilmektedir (1928, s.60). ME’de *taray* ‘çökelek’ anlamıyla maddelendirilmektedir (2009, s.143a). Doerfer, *dōrāg* şeklinde maddelendirdiği kelime için Türkçeden Moğolcaya ödünçleme olduğunu ileri sürmektedir (TMEN III, s.1195). MGT’de *taray*

şeklinde tanıklanmaktadır (Rachewiltz, 1972, s.4110, 4112, 4113). Modern Moğolcada *tarag* /MM. *tarag*/ ‘kesilmiş süt, ekşimiş süt’ şeklinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1203).

3.5.10.6.*tosun* (طُسُن), (طَيْسُون): tereyağı, yağ, Arap harfli Moğolca metinlerde genel olarak *tosun* hali tanıklanmaktadır (Ligeti, 1962, s.69). İMM’de *tosun I* şeklinde ‘tereyağı, yağ’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (2016, s.240). KS’de kelime *tosun* ‘yağ’ ve *şira tosun* ‘tereyağı’ anlamlarıyla tespit edilmektedir (188 C2; 205 B12). KTM’de *tosun* ‘tereyağı, şişman’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (1927, s.1270). ME’de *tosunu saba* ‘yağ kabı’ // *tosunu tulum* ‘yağ tulumu’ şeklindeki örnekleri verilmektedir (2009, s.148a). Modern Moğolcada *tosu(n)* /MM. *tos*/ ‘yağ; iç yağı, kuyruk yağı, zeytinyağı, bitki yağı, don yağı’ anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1277).

3.5.10.7.*umdân* (اومدان): ayran, Tarihî Moğolca metinlerde *umdaan*, *unda’ân* şekilleriyle tanıklanmaktadır (Ligeti, 1962, s.71). KS’de kelime *umdân* ‘ayran’ anlamıyla tanıklanmaktadır (205 B10). KTM’de *umdaan* ‘ayran’ anlamıyla kelime tanıklanmaktadır (1927, s.1257). ME’de *unda’an* ‘ayran’ anlamıyla kelime tespit edilmektedir (2009, s.154b). Doerfer, Türkçe *ajrân* kelimesini Moğolcaya ödünçleme olarak göstermektedir ayrıca *bişilag* ‘peynir’ ve *tarag* ‘çökelek’ anlamlı kelimeleri de ‘fermente ya da bozulmuş süt’ anlamlarına ithafen belirtmektedir (TMEN II, s.639). MGT’de *undân* şeklinde görülmektedir (Rachewiltz, 1972, s.3230, 3231, 4136, 5627, 9125, 9127, 9201, 11621, 11805). Modern Moğolcada *umdaga(n)* /MM. *umdâ(n)*, *undâ*/ ‘içecek, meşrubat, içki’ biçiminde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1348).

3.6. ALETLER

Çalışmanın bu bölümünde, tarımda kullanılan 27 adet alet ismi tarımda aslî olarak kullanılan ve tarıma yardımcı ya da bahçe tarımında kullanılan küçük aletlere göre 2 ana başlık altında aktarılmaktadır. Kelimelerin Arap harfli Moğolca sözlüklerdeki şekilleri tanıklanarak Türkçe ve Arapçadaki karşılıkları tespit edilmiş, günümüz Moğolcasında da varlıklarını sürdürdüklerine dair bilgiler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Tarımda kullanılan aletler kısaca şu şekilde maddelendirilmektedir: *ancasun* ‘saban, pulluk’,

ancasunu ŧidün ‘saban diŧi’, *qadür* ‘orak’, *tataġu* ‘tırmık, tarak’, *tegirmen/ degerme* ‘deġirmen’, *tari’ānu cançıku çıkrık* ‘el deġirmeni’, *tegirmenü / tōrük ġürü* ‘deġirmen taŧı’, *tegirmen ča’ülqu temür* ‘deġirmen taŧını delen demir’, *kibiz deledükči* ‘pamuk atacaġı’ *kibiz deledükčün numun* ‘pamuk atacaġının yayı’, *kibiz qarqakčün qabtasun* ‘pamuk soyucunun tahtası’, *kibiz yaryakčün temür* ‘pamuk soyucunun demiri’, *qadasu* ‘çivi, kazık’, *hūta* ‘çuval’, *qobyā* ‘kova’, *kirō* ‘bıçkı, testere’, *qabčür* ‘makas’, *burgū(i)* ‘burgu, kazma’, *hōli* ‘çapa’, *sūke* ‘balta’, *cemsek* ‘küçük balta, nacak’, *haluya* ‘çekiç’, *aryamci* ‘halat’, *hutasun* ‘ip; iplik’, *herġür* ‘çıkırık’, *tengür* ‘terazi, terazi demiri’, *tengehür* ‘terazi’.

3.6.1. Tarım Esnasında Kullanılan Aletler

3.6.1.1. *anġasun* (انچاسون): saban, pulluk, kelime ME’de madde baŧı olarak tanımlanamasa da *anġasunu ŧidün* ‘saban diŧi’ anlamlı maddede tespit edilmektedir (2009, s.15b). İsim tamlamasından da anlaŧıldığı üzere saban ve pulluk anlamlı kelime, Moġol dilinde kullanılmıŧtır diyebiliriz. KS’de ve İMM’de tespit edilememektedir. KTM’nin birinci bölümünde kelimenin ses deġiŧimleri süreç hâlinde *mo. anġisun* < *andisun* ~ *mo. andasun* ‘pulluk, saban’ örneġiyle tanıklanmaktadır (1927, s.1031). Modern Moġolcada *ancisu(n)* /MM. *anġis(an)*/ ‘saban, pulluk’ biçimlerinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.75). Bu aletin isimlendirmesi, her ne kadar ‘saban’ ve ‘pulluk’ olarak aynı aletlerden bahsedilir gibi kullanılmaya devam etse de birbirlerinden sistematik olarak biraz farklıdır. Bizler biliyoruz ki saban, pulluk denilen aletin atası olarak insanoġlunun özverili ve daha çok emek sarfederek çalıŧmasını zorunlu kılan ilkel bir tarım aletidir; pulluk ise tekerleġin bulunması sonrasında saban diŧlerinin birbirlerine eklenerek zaman tasarrufu saġlaması ve iŧgücü sarfiyatını düşürmeyi saġlamaktadır ve daha geliŧmiŧ bir sistematıġe sahiptir denilebilir. Bu sebeple, kelimenin tam karŧılıġı ‘saban’ olarak düşünülse de Cengiz Han dönemi Moġolistan’ındaki refah seviyesi ve tarım faaliyetlerinin yüksek standartlı olması düşünülerek ‘*ancisun*’ adıyla anılan aletin ‘pulluk’ haliyle kullanılmıŧ bir tarım aleti olması yüksek ihtimallidir denebilir.

3.6.1.2. *anjasunu šidün* (انجاسونو شيدون): saban dişi, isim tamlaması halinde tespit edilen terim, ME’de *anjasunu šidün* ‘saban dişi’ anlamıyla madde başı olarak maddelendirilmektedir (1938, s.103b; 2009, s.15b). Ayrıca kelime içinde yer alan *anjasun* kısmının ‘saban’ şeklinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

3.6.1.3. *qadūr/ oryaq* (قادر): orak, KS’de *qadūr* ‘orak’ anlamıyla alet isimleri kısmında tanıklanmaktadır (204 C4). ME’de kelime *qadūr* şeklinden farklı olarak *orgak* ‘orak’ anlam benzerliğiyle tanıklanmaktadır (2009, s.103b; bk. 1938, s.270b; *oryaq* ‘orak’). Modern Moğolcada *hadugur /MM. hadūr/* ‘orak, tırpan’ biçiminde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1392). Eski Türkçede de *oryaq* ‘orak’ biçiminde tanıklanmaktadır ve *or-* ‘kes-, kopar-’ fiillerinden türemektedir (ED 216; ayrıca bk. 2004, s.231).

3.6.1.4. *tatağu* (تاتغو): tırmık, tarak, KS’de *tatağu* ‘tırmık, tarak, çekecek’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (189 C¹⁴). Kelime ME’de *tataku* ‘çekecek, sürükleyecek şey’ anlamlarıyla tespit edilmiş, *tatakuya ökbe tündü dēsüni* ‘ipi ona çekmek için verdi’ örneğiyle tanıklanmaktadır (2009, s.143b). Modern Moğolcada *tatagur /MM. tatūr/* ‘(masada) çeken ya da çekilen şey; kadınların saç süslerinin ön bölümü; çanta ipi; tırmık; çekme halatı; nehir kolu’ biçimleriyle tanıklanmaktadır (Lessing, 2003, s.1215).

3.6.1.5. *teğirmen / degerme* (دگيرما): değirmen, elde edilen ürünlerin öğütülmesi aşamasında kullanılmaktadır. Değirmen teriminin, büyük yapıda bulunduğu gibi el değirmeni adı altında küçük boyutlusu da bulunmaktadır ve Moğollar bu küçük aleti de kullanmışlardır bk. (*tari’ānu cançıku çikriḳ* ‘el değirmeni’). İMM’de Gül, kelimeyi *degerme* şekliyle maddelendirip Klasik ve Modern Moğolcadaki hallerini vermektedir. Ayrıca Eski Türkçeden beri var olduğunu ve kelimenin etimolojisini de aktarmaktadır (2016, s.110; bk. ED 486). KS’de *termen* şekliyle tanıklanmaktadır (201 C6). Kelimeye KTM’de rastlanılamamıştır. ME’de ise madde başı olarak rastlanılamayan kelimenin, *tègirmenü çarḳ* ‘değirmen çarkı’ (2009, s.145a) // *tōrik güri* ‘değirmen taşı’ (2009, s.149) şeklindeki örnekleri tanıklanmaktadır. *teğirmen* ‘değirmen’ anlamlı kelimenin farklı bir hali olan *tōrik* ‘değirmen’ şekline ise diğer Tarihi Moğolca sözlüklerde rastlanılamamaktadır. Bu sebeple, *tōrik* ‘değirmen’ kelimesinin Moğol lehçelerinden

birine ait olduğu düşünülebilir. Modern Moğolcada *tegerm-e* /*MM. tērem*/ ‘değirmen’ şeklinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1224). Ayrıca bk. (2004, s.238)

3.6.1.6. *tari’ānu cançıku çikriḳ* (تریانو جانجیقو چیقریق): el değirmeni, Tarihi Moğolca metinlerin çoğunda tespit edilemeyen bu tamlama, ME’de *tari’ān* ‘ekin’ madde başı altında örnek olarak tespit edilmektedir (1938, s.341a; 2009, s.143a). Modern Moğolcada *ger tegerme* ‘el değirmeni’ hali, *tegerm-e* ‘değirmen’ madde başı altında gösterilmiş olup günümüz Moğolcasında yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1224).

3.6.1.7. *tegirmenü / tōrük güri* (دکرمانو / توریک کوری): değirmen taşı, ME’de alet olarak kullanıldığı tanıklanan *tegirmenü çarh* madde başı örneği içerisindeki *t. gürin nüken* ‘değirmen taşının deliği’ anlamı tespit edilmektedir (2009, s.145a). *Gür* kelimesi sözlüklerde ‘taş’ anlamı ile tanıklanmaktadır; ME’deki bu kullanım ise tarımda buğday vs. ürünleri öğütmek için kullanılan değirmen taşı anlatmaktadır. Kelimenin anlamına bağlı olarak farklı bir maddelendirilme hali olan *tōrik güri* ‘değirmen taşı’ (2009, s.149; 1938, s.353b) anlamı da bulunmaktadır. Modern Moğolcada *tegerm-e* ‘değirmen’ madde başı altında gösterilen bu madde, *tegerm-e bilegüü // tegerm-eyin çilagu* ‘değirmen taşı’ kullanımlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1224).

3.6.1.8. *tegirmen ča’ülqu temür* (تیکرمهن جاوولفو تیمور): değirmen taşı delen demir, ME’de *tegirmen ča’ülqu temür* ‘değirmen taşı delen demir’ anlamıyla tanıklanmaktadır (2009, s.144a; 1938, s.344b). Aletin ismi terim olarak belirtilmiş olmasa da tamlama olarak verilmektedir. Bu sebeple, tamlama şeklinde gösterilen alet diğer Tarihi Moğolca metinlerde tanıklanamamaktadır. Ancak, *tegirmen* ‘değirmen’ ve *temür* ‘demir’ kelimelerinin birleşmesine bağlı olarak, aletin, tarıma yardımcı olduğu söylenebilir. Taş delme işleminde kullanılan aletin çivi ya da kazık olarak düşünülmesi de yanlış olmayacaktır bk. (*qadasu* ‘çivi, kazık’ // *tegürmenü kadāsun* ‘değirmen kazığı’). Kelime, Modern Moğolcada tamlama veya terim ismi olarak tespit edilememektedir.

- 3.6.1.9. *kibiz deledükči* (کيبياز ديلادوکجي): pamuk atacağı, ME’de *kibiz deledükči* ‘pamuk atacağı’ anlamıyla tespit edilmektedir (1938, s.218b). Kelimenin günümüzde hallaç isimli; pamuk toplamaya yarayan alet denebilir.
- 3.6.1.10. *kibiz deledükčin numun* (کيبياز ديلادوکجي): pamuk atacağıнын yayı, ME’de *kibiz deledükčin numun* ‘pamuk atacağıнын yayı’ anlamıyla tanıklanmaktadır (1938, s.218b).
- 3.6.1.11. *kibiz yaryakčın qabtasun* (کيبياز غرغاقچين قبتاسون): pamuk soyucunun tahtası, ME’de *kibiz qarqakčın qabtasun* ‘pamuk soyucunun tahtası’ anlamıyla tespit edilmektedir (1938, s.218b).
- 3.6.1.12. *kibiz yaryakčın temür* (کيبياز غرغاقچين تيمور): pamuk soyucunun demiri, ME’de *kibiz yaryakčın temür* ‘pamuk soyucunun demiri’ anlamıyla tanıklanmaktadır (1938, s.218b).
- 3.6.1.13. *qadasu* (قَداسو): çivi, kazık, İMM’de *qadasu* ‘çivi, kazık’ anlamlarıyla tespit edilmektedir (2016, s.191). KS’de *qadasun* Türkçe karşılık ‘qazuq’ olarak ‘kazık, çivi’ anlamlarıyla verilen kelime Arapça (الوتد) ‘kazık’ ve (المسمر) ‘çivi’ karşılıklarıyla tanıklanmaktadır (202 A9; 205 A29). KTM’de *qar* ‘tırnak, çivi, mih’ anlamlarıyla tespit edilmektedir (1928, s.61). ME’de kelime tanıklanamamaktadır ancak *degerme* ‘değirmen’ madde başı olarak verilen terimin örneği olarak *t. kadāsun* ‘değirmen kazığı (iğ)’ (2009, s.145a) ve *ahurin kadāsun* ‘ahır kazığı’ (2009: 18b) şekilleri tespit edilmektedir. MGT’de *qada’asun* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.5703). Modern Moğolcada *hadagasu(n)* /MM. *hadās(an)*/ ‘kazık, çivi, mih’ biçimiyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1392).
- 3.6.1.14. *hūta* (ھوتا): çuval, terim genel anlamda tarımsal faaliyetler aşamasında alet olarak aktif şekilde kullanılmasa da tarım faaliyetleri bitiminde, mahsulün ambara veya depolanacak yere taşınması esnasında kullanılması durumu söz konusudur. İMM’de *hūta* ‘çuval’ olarak tanıklanmaktadır (2016, s.138). KS’de kelimeye *hūta*

şeklinde rastlanılmaktadır (204 C16). Aynı zamanda *niken tağar*³⁶ ‘bir çuval, torba’ şekilleriyle de rastlanılmaktadır (201 B25). KTM’de kelimeye rastlanılmamıştır. ME’de *ūta* ‘kap, çuval’ anlamıyla rastlanılmıştır (2009, s.159b). Doerfer, *hūta* kelimesi için maddelendirme yapmamıştır ancak ‘torba, çuval’ anlamıyla *tağar* kelimesi tanıklanmaktadır bk. (TMEN II, s.905). Modern Moğolcada kelime *uguta /MM. ūt/* ‘çanta, torba, çuval’ biçimlerinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1334).

3.6.1.15. **qobyā (قُبَا):** kova, İMM’de *qobyā* ‘kova’ anlamıyla tanıklanmaktadır (2016, s.201). KS’de *saulqa* ‘kova, kap’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (187 C10). KTM’de kelime tespit edilememektedir. ME’de kelime madde başı olarak tespit edilemese de *kubqa dūren usun* ‘kova dolusu su’ ve *kubqaym̄ hodun* ‘kova burcu’ anlamlarıyla bulunan iki ayrı madde başı örnek tespit edilmektedir (2009, s.123a, 123b). Clauson, kelimenin Türkçeden Moğolcaya *qoboya* ve *qoboyo* şekillerinde ödünçlendiğini belirtmektedir (ED 583). Modern Moğolcada *hobug-a /MM. hovō/* ‘kova, genellikle deri veya dokumadan yapılan su kovası; yalak, oluk, tekne; hendek, karık, arık’ anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1465).

3.6.2. Tarımda Kullanılan Diğer Aletler

3.6.2.1. **kirō (كِرُو):** bıçkı, testere, İMM’de *kirō* ‘bıçkı, testere’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (2016, s.150). KS’de *kirê* ‘biçgu’ olarak maddelendirilmektedir (204 C11). KTM’de kelime tespit edilememektedir. ME’de *kirō* ‘bıçkı’ anlamıyla tanıklanmaktadır (2009, s.78b). MGT’de *kirü’e²* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.9419). Modern Moğolcada *kirüğe /MM. hörō(n)/* ‘testere’ anlamıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.752).

3.6.2.2. **qabçūr (قَبچور):** makas, İMM’de *qabçūr* ‘makas’ anlamıyla maddelendirilerek kelimenin diğer sözlüklerdeki halleri de verilmektedir (2016, s.189). KS’de *qaiçi*

³⁶ *Tarımsal Faaliyetlerde Kullanılan Aletler* arasında gösterilmeye çalışılan ‘*çuval*’ kelimesinin aslen *tağar* kelimesi olması gerektiği düşünülmektedir. Gül’e ait açıklamada *hūta* kelimesinin bugünkü anlamı ‘kumaş, keçe gibi maddelerden yapılan ‘torba, çuval’ olarak gösterilerek daha çok ‘el çantası, el torbası’ gibi aletleri düşündürmektedir. *Tağar* kelimesi ise Modern Moğolcada ‘kaba yünden yapılmış çuval’ (Lessing, 2003, s.1181) olarak verilmekte olup kelimenin, tarımsal faaliyetlere ait mahsül ya da hububat saklama evresinde kullanılan alet olması daha yüksek ihtimalli olarak düşünülmektedir.

Türkçe *qıptu* ‘makas’ anlamıyla tespit edilmektedir (204 C3). KTM’de kelime tanıklanamamaktadır. ME’de kelime makas anlamıyla tespit edilemese de *qabçiba* ‘kıstı’ // *q. tūni qoyar qurūnā[r]* ‘onu iki parmağıyla sıkı’ örnekleriyle verilmektedir (2009, s.112a). Modern Moğolcada *habçigur* /MM. *havçūr*/ ‘kapılmış veya kısıtlanmış herhangi bir şey; mengene, kıskaç, kıştırıgaç, zimba, pense, pençe; baskı, basım, basınç; istenmeyen veya davetsiz kişi’ biçimiyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1381).

3.6.2.3. *burğu(i)* (برغي): *burgu*, *kazma*, KS’de *burğu(i)* ‘burgu, kazma’ anlamlarıyla Türkçe *ötürgü* şekliyle maddelendirilmektedir (204 C6). Modern Moğolcada *burguy* /MM. *burguy*/ ‘burgu, pipo veya ağızlık temizlemek için kullanılan tel parçası; şırınga; lavman, sonda, tenkiye, pompa, enjektör’ şekliyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.221).

3.6.2.4. *hōli* (هوي): *çapa*, KS’de *hūli* ‘keser, çapa’ anlamıyla tanıklanmaktadır (204 C10). ME’de, kelime *hōli* ‘çapa’ anlamıyla maddelendirilmektedir (1938, s.186b; 2009, s.67b). Kelimenin deniz çapası mı yoksa bahçe çapası mı olduğuna ilişkin tartışmaları göz önüne alarak KS’de bulunan (القوم) ‘balta, keser’ biçimi gösterilebilir. Modern Moğolcada *gasana* /MM. *gasna*/ ‘buzda delik açmaya yarayan demir kazma; bitkilerin köklerini kazmak için kullanılan küçük çapa’ şeklinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.564).

3.6.2.5. *sūke* (سكا): *balta*, İMM’de, KS’de ve ME’de *sūke* ‘balta’ anlamıyla tespit edilmektedir ayrıca ME’de *sūkeyīn bari’ūr* ‘balta sapı’ // *s. nūken* ‘balta deliği’ örnekleri de verilmektedir (2016, s.228; 204 C5; 2009, s.135b). KTM’de kelime tespit edilememektedir. MGT’de *sūke* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.8416, 9419). Modern Moğolcada *sūke* /MM. *sūh*/ ‘söke, söge, balta, kısa saplı balta, çekiç, keser’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1150).

3.6.2.6. *cemsek* (جمنصل): *küçük balta, nacak*, İMM’de *cemsek* olarak maddelendirilmiştir. Kelimenin Arap harfli yazımı konusunda tartışmalı bir durumun varlığından söz eden Gül, Melioranskiy³⁷ yazmasına ait okumada *cemsek* olduğunu ve doğru olarak kabul edilebileceğini belirtmektedir (2016, s.97). Kelimeye KS, KTM ve ME’de

³⁷ bk. (Melioranskiy, 1903, s.11)

rastlanılamamaktadır. Modern Moğolcada *zemsig*, *zer zemsig* ‘savaş baltası’ şeklinde kullanılmaktadır (Tsevel, 1966, s.295).

3.6.2.7. *haluya* (هَلْغَا): çekiç, İMM’de *haluya* şeklinde tanıklanmaktadır (2016, s.130). KS’de *aluqa* ‘çekiç’ anlamıyla tespit edilmektedir (204 C8). KTM’de kelime tespit edilememiştir. ME’de kelime *çeküç* ‘çekiç’ (2009, s.37b) anlamıyla tanıklanmaktadır. Ayrıca kelimenin tarımla ilişkisi adına *ene teqirmeni çeküç* ‘bu değirmen çekici’ anlamlı örneği de maddelendirilmektedir (2009, s.50a). Doerfer’in çalışmasında kelime *čakūč* şeklinde ‘çekiç’ anlamıyla tespit edilmiş ve Türkçeden Moğolcaya ödünlenmiş olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Doerfer de *Mukaddimetü'l-Edeb*'i örnek gösterir (TMEN III, s.1105). Modern Moğolcada kelime *aluh-a(n)* /MM. *alh(an)*/ ‘çekiç, tokmak’ biçimiyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.55).

3.6.2.8. *aryamci* (ارغمجي): halat, İMM’de *aryamci* ‘halat’ olarak maddelendirmektedir (2016, s.74). ME, KTM ve KS’de kelimeye rastlanılamamıştır. Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya ödünleme olduğunu bildirmektedir (TMEN II, s.457). MGT’de *arqamji-yan* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.10229, 10524). Modern Moğolca’da *argamci* /MM *argamc*/ olarak ‘halat, ip, urgan olarak görülmektedir (Lessing, 2003, s.83).

3.6.2.9. *hutasun*³⁸ (هَتَّاسُون): ip; iplik, Arap harfli Moğolca metinlerde *hitasun*, *hutasun*, *utasun*, *hudasu* gibi şekillerde tanıklanmaktadır (1962, s.34). İMM’de kelime *hutasun* ‘ip, iplik’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (2016, s.137). KS’de *hutâsun* ‘iplik’ anlamıyla tanıklanmaktadır (205 C2). KTM’de kelime tespit edilememektedir. ME’de kelime *utasun* ‘ip’ anlamıyla ve ek olarak *utasun kudalduççi* ‘ip satıcı’ // *utasun ügey ce’ün* ‘ipe dizilmiş altın’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (2009, s.157). Modern Moğolcada *utas* /MM. *utsan*/ ‘ip, iplik’ şeklinde yaşamaktadır (Tsevel, 1966, s.603).

³⁸ Kelimeye ait ödünleme bilgisi madde başı olarak kullanılan *hutasun* için tanıklanabilir olmasa da aynı anlamı taşıyan *sicim* (سجيم) ‘sicim, ip, örme ip, balık oltasında kullanılan misina, faktör, şart veya durum’ anlamlarıyla aktarılmıştır. Madde başı olan *sicim* ‘ip, iplik’ anlamlı kelimenin Moğolcadan Osmanlı Türkçesi’ne ödünlenmiş olduğu belirtilmektedir (Tuna, 1972, s.238; *sicim* kelimesi etimolojisi için ayrıca bk. (Tuna, 1972, s.238)).

3.6.2.10.**hergür** (هيرگور): çıkırık, kelime tarım sonrası mahsullerden elde edilen yün, pamuk vb. maddelerden elde edilen ipliğin, eğirilmesi için kullanılan alet olarak tanımlanmaktadır. Tarihi Moğolca metinlerden ME’de tespit edilen kelime *hergür* ‘çıkırık’ anlamıyla *hergürin köl* ‘havuz çıkırığı’ // *h. quduqa* ‘çıkırık kovası’ örnekleriyle tespit edilmektedir (1938, s.184; 2009, s.66b). Modern Moğolcada tespit edilememektedir.

3.6.2.11.**tengür** (تنچور): terazi, terazi demiri, bk. (tengehür).

3.6.2.12.**tengehür** (تنچهور): terazi, İMM’de *tengehür* ‘terazi’ olarak maddelendirilmektedir. Ayrıca Gül, İMM’de kelimenin alet adlarının verildiği bölümde olduğunu hatta Melioranskiy yayımında (تنچهور) şeklinde geçtiğini belirtmektedir (2016, s.237). KS’de, KTM’de ve ME’de kelime tanımlanamamaktadır. Doerfer, ‘terazi’ anlamında kelimenin kökünde bulunan *teng* maddelendirmesini yaparak Çince ‘*dāng*’ halinden Türkçeye ‘*teğ*’ olarak daha sonra ise Türkçeden de Moğolcaya *teğ* ‘eşitlik, ölçü değeri’ anlamlarıyla ödünçleme olduğu bilgisini vermektedir (TMEN II, s.941). Modern Moğolcada *tengnegür* /MM. *tegnür*/ ‘dengeleme; gümüş tartısındaki denge; dağ yollarında kullanılan bir tür tahtirevan’ anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1239).

3.7. SULAMA YÖNTEMLERİ

Cengiz Han döneminde gerçekleştirilmeye çalışılmış ekonomik faaliyetlerin tümü, yağmacılık başta olmak üzere stratejik kazanımlar ve askerî üstünlüğe bağlı ganimetlerden meydana geldiği herkes tarafından bilinmektedir. Bu sebeple, Cengiz Kağan dönemindeki Moğollar, tarım ve tarım faaliyetlerini yapmışlarsa dahi çok kısa süreli olmuştur diye tahmin edilmesini düşünebiliriz. Kısa süreli tarım faaliyetleri için kanallar ve doğal yollu yağmur suyunun kullanılması durumu söz konusuysen Cengiz Han sonrası dönemlerde Moğol topraklarındaki tarıma gösterilen değer ve önem hızla artmıştır. Özellikle Timurlular zamanında gerçekleştirilen tarımsal faaliyetler ve tarım faaliyetleri hazırlıkları Moğollar’a ait sulama yöntemleri hakkında bizlere önemli detaylar belirtmektedir;

Timur ve onun mirzaları, su yolları, kanallar, camiler, cadde ve bahçeler, yeni şehir ve kasabalar inşa ettiler. Timur yönetimi altındaki bütün arazinin ekilmesini emretmiştir. Yeni ele geçirdiği yerlerin arazisinin ekimi için insanlar yetiştirildi. Anadolu'dan getirilen 30 bin Kara Tatar Aşgana ve Isık Göl civarına yerleştirildiler. Herât'ın kumaş, pirinç, dokuma, elbise ve yiyecekleri Merv civarındaki Murgâb nehri çevresinden karşılanmıştır. Buranın kavunu çok meşhurdu (Şahin, 2013, s.216).

Çalışmanın bu bölümünde, tarım ve tarım faaliyetlerine ilişkin 6 adet sulama ve sulama yöntemi ismi aktarılmaktadır. Ürünlerin hangi yöntemlerle sulandığını ve buna bağlı olarak sulama yöntemlerinin oluşturulmasındaki su kaynaklarının isimleri de verilmiştir. Yaşanılan bölgelerdeki tarım faaliyetlerinin sulama yöntemlerinden nasıl faydalandığını da belirtmektedir. Kelimelerin Arap harfli Moğolca sözlüklerdeki şekilleri tanıklanarak Türkçe ve Arapçadaki karşılıkları tespit edilmeye çalışılmış günümüz Moğolcasında da varlıklarını sürdürdüklerine dair bilgiler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Moğollar'ın tarımda sulama yöntemlerine dair tespit edilen maddeler şu şekilde görülmektedir: *usun* 'su', *bursu* 'ırmak, nehir', *tatül* 'ark, hendek, su yolu', *üçüken tatül* 'küçük kanal, ark, kanal', *quduy* 'kuyu', *atiz* 'su oluşu'.

3.7.1. *usun* (أصْن), (أوصون): su, Tarihî Moğolca metinlerde *usun* şeklinde tanıklanmaktadır (Ligeti, 1962, s.72). İMM'de *usun* 'su' olarak tanıklanmaktadır (2016, s.248). KS'de *usun* 'su' şeklinde tanıklanmaktadır (201 B27). KTM'de *usun* 'su' olarak maddelendirilmiş ayrıca *küiten usun* 'soğuk su' anlamıyla da örneği verilmektedir (1927, s.1259). ME'de *usun* 'su' olarak tespit edilmektedir yine madde başı kelimeye ait bazı örnekler de *usun bayğu kaçar* 'su duran yer' // *usun ébesüni* 'su otu, yosun' anlamlarıyla verilmektedir (2009, s.156). Ayrıca Moğollar'ın sulama yöntemlerini geliştirdiklerini, -suyu istedikleri alana yönlendirebildiklerini- ME'de verilen madde başı örneği olan *yabu'ülba usuni baġtu* 'suyu bahçeye saldı' örneğiyle tespit etmek de mümkündür (2009, s.170a). MGT'de *usun* şeklinde tanıklanmaktadır (Rachewiltz, 1972, s.1522, 1815, 2325, 2608, 2724, 2804, 4113, 6509, 7209, 7212, 8504, 9308, 11302, 11925). Modern Moğolcada *usu(n)* /MM. *us/* 'su, su kütlesi' anlamlarıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1368). Ayrıca bk. (TMEN I, s.47).

3.7.2. *bursu* (بُرسُو): ırmak, nehir, KTM’de kelime *bursu* ‘ırmak, nehir’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (1927, s.1265). KS’de *bursu*’dan farklı olarak *mören* ‘nehir’ anlamıyla geçmektedir (201 C4). ME’de kelime *bursu* ‘ırmak’ anlamıyla tespit edilmektedir (2009, s.27a). Modern Moğolcada kelime *bürdü* ‘küçük göl, gölet’ anlamlarıyla tespit edilmektedir (Lessing, 2003, s.238).

3.7.3. *tatül* (طُطُول): ark, hendek, su yolu, Tarihi Moğolca metinlerde *tatāl*, *tataul*, *tatül* şekillerinde tanıklanmaktadır (1962, s.68). İMM’de *tatül* olarak tanıklanmaktadır (2016, s.234). KS’de *tataul* ‘ark, dere’ anlamlarıyla verilerek Türkçe karşılığı için ‘arq/ arıq?’ kelimesi tespit edilmektedir (201 B28). KTM’de *tatawul* ‘kanal, su yolu’ anlamlarında tanıklanmaktadır (1927, s.1268). ME’de *tatāl* ‘ark’ şeklinde maddelendirilmektedir (2009, s.143b). Modern Moğolcada *tatagal* /MM. *tatāl*/ ‘su yolu, ark, hendek, küçük kanal; sebze bahçesi’ anlamlarıyla kullanılmaktadır (Lessing, 2003, s.1214). Ayrıca kelimenin Eski Türkçedeki hali ve özellikleri için bk. (2004, s.227 *arıq* ‘ark, kanal, ırmak’).

3.7.4. *üçüken tatül* (اجكى طُطُول): küçük kanal, ark, kanal, bkz. (tatül).

3.7.5. *quduy* (قُدوغ): kuyu, İMM’de *quduy* ‘kuyu’ olarak tespit edilmektedir (2016, s.207). KS’de *quduq* ‘kuyu’ anlamıyla tespit edilmektedir (201 C3). KTM’de kelime tespit edilememektedir. ME’de *quduk* ‘kuyu’ anlamıyla *quduḡm̄ dēsün* ‘kuyu ipi’ // *q. hērgi’ür* ‘kuyu çarkı’ örnekleriyle tanıklanmaktadır (2009, s.124a). Clauson kelimeyi, Türkçeden Moğolcaya *quduk* şeklinde erken ödünçlemelerden birisi olarak vermektedir (ED 598). Doerfer de kelimeyi Türkçeden Moğolcaya erken ödünçlenmiş şekilde tanıklar daha sonra Moğolcadan tekrar Türkçeye geri ödünçlendiğini de bildirmektedir (TMEN I, s.272). MGT’de *quduq* şeklinde tanıklanmaktadır (Rachewiltz, 1972, s.2720). Modern Moğolcada *huddug* /MM. *hudag*/ ‘kuyu’ anlamıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1513).

3.7.6. *atiz* (اتيز): su oluşu, Tarihi Moğolca metinlerde kelimeye rastlanılamamaktadır. ME’de tespit edilen kelime *atiz* ‘su oluşu’ (1938, s.107b; 2009, s.18a) şeklinde tanıklanmaktadır. Kelime, Modern Moğolcada tespit edilememektedir.

3.8. GÜBRELEME

Çalışmanın bu bölümünde, tarım ve tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesindeki etken yöntemlerden bir diğeri olan gübreleme faaliyetleri ve bu faaliyetlere dair 2 madde aktarılmaktadır. Kelimelerin Arap harfli Moğolca sözlüklerdeki şekilleri tanıklanarak Türkçe ve Arapçadaki karşılıkları tespit edilmeye çalışılmış günümüz Moğolcasında da varlıklarını sürdürdüklerine dair bilgiler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Tarımda gübreleme faaliyetlerine ilişkin terimler şu şekilde maddelendirilmektedir: *haryal* ‘tezek, gübre’, *bāsun* ‘dışkı, tezek’.

3.8.1. *haryal* (هَرغَل): tezek, gübre, İMM’de *haryal* ‘tezek; gübre’ olarak tanıklanmaktadır (2016, s.132). KS’de *hötüik*, Türkçe ‘tizet’, Arapça (الروث) olarak farklı bir şekilde ‘at, deve vb. hayvanların pisliği’ anlamında tanıklanmaktadır (200 A16). KTM’de kelime tanıklanamamıştır. ME’de *harğal* ‘tezek’ (1938, s.182a; 2009, s.65b) anlamı ve *şira’ūtu haryal* ‘topraklı tezek’ (1938, s.336; 2009, s.139) örneği tanıklanmaktadır. Doerfer, *haryal* kelimesini *tāzāk* ‘tezek, at gübresi’ anlamlarıyla maddelendirmiş ve kelimenin ME’de *haryal* şeklinde geçtiğini tanıklamaktadır (TMEN II, s.902). Modern Moğolcada kelime, *argal* ‘tezek, yakıt olarak kullanılan kuru hayvan gübresi’ anlamıyla yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.83).

3.8.2. *bāsun* (باصُون): dışkı, tezek, Arap harfli Moğolca metinlerde kelimeye *bāsun*, *bayasun* şekillerinde rastlanılmaktadır (1962, s.18). İMM’de kelime, Klasik Moğolca ve Modern Moğolca halleriyle verilmiş olup *bāsun* şeklinde maddelendirilmektedir (2016, s.83). KS’de kelimeye *bayasun* şekliyle rastlanılmaktadır (199 B2). KTM’de *bāsun* ‘tezek’ anlamıyla tanıklanmaktadır (1927, s.1264). ME’de *bāsun* olarak tanıklanmaktadır (2009, s.22a). Modern Moğolcada ise kelime *baas* ‘insan ve hayvan atığı, dışkı’ manasında yaşamaktadır (Tsevel, 1966, s.62).

3.9. ÖLÇÜ BİRİMLERİ

Çalışmanın bu bölümünde tarım ürünlerinin ya da tarım alanlarının ölçülmesi hususunda kullanılan ölçü isimleri yer almaktadır. Ölçü birimleri, çalışmada maddelendirilen 2 terim kadar sınırlı sayıda değildir. Ancak çalışmadaki sistematik, terimlerin tarımla ilişkisinin bulunması ve tarımsal ölçüm faaliyetlerine ilişkin örneklerin tespitleri ölçütüne göre oluşturulmuştur. Ayrıca ölçü terimleri olarak kullanılan isimler, tarım ürünlerinin ‘ağırlık’ ölçümlerinden farklı olarak genelde uzunluk ölçü birimlerini aktaran terimlerdir. Ağırlık ölçülerinin verildiği sınıflandırmada 2 terim örnekleriyle maddelendirmektedir. Kelimenin Arap harfli Moğolca sözlüklerdeki şekilleri tanıklanarak Türkçe ve Arapçadaki karşılıkları tespit edilmeye çalışılmış, günümüz Moğolcasında varlığını sürdürmediği anlaşılmaktadır. Moğollar’ın tarımda kullandıkları ölçü birimlerine dair terimler şu şekilde tespit edilmektedir: *batma[n]* ‘ölçü birimi’, *sauluyā* ‘kap, sarnıç’.

3.9.1. *batma[n]* (باطما): ölçü birimi, Arap harfli Moğolca metinlerde *batma(n)*, *batman* şekillerinde tanıklanmaktadır (Ligeti, 1962, s.19). İMM’de Gül, kelimenin etimolojik olarak *bat-* fiilinden yapılan bir isim olduğunu ve ‘batan şeyler’ anlamıyla belirtildiğini tanıklamaktadır. Buna ek olarak, Clauson’a göre hem sıvı hem de maddeler için kullanılan *-yaklaşık bir kilogram-* bir ağırlık birimi olduğunu açıklamaktadır. Gül, Özyetgin’e ait açıklamayı da tanıklayarak, Türk coğrafyasında geniş bir kullanım alanı bulunan kelimenin soğd kökenli olduğunu ve pamuk, darı, buğday, et, un gibi maddeler için ağırlık ölçüsü olarak kullanıldığını yinelemektedir (Gül, 2016, s.80; bk. ED 305b; Özyetgin, 2003, s.198; 2004, s.344). KS’de *niken batman* olarak Türkçe karşılık ‘*bir batman*’ olarak verilmektedir (201 B24). KTM’de kelimeye rastlanılamamıştır. ME’de madde başı olarak kelimeye rastlanılamamıştır. Ancak ölçü birimi olması dolayısıyla birkaç örneği belirtilmektedir: *batmanlaba yamayi ğari’ār* ‘nesneyi eli ile tarttı’ (2009, s.21a) şeklinde *tart-* fiil hali; *carim* madde başına ait bölümde *carim batman*³⁹ ‘yarım batman’ (2009, s.30a) şeklinde ağırlık ölçü birimi halleri tanıklanmaktadır. Modern Moğolcada kelime tespit edilememektedir.

³⁹ *Yarım batman*; 7,⁶⁹⁷/2= 3,⁸⁴⁸⁵ kg. ağırlık ölçüsüyle gösterilmektedir.

3.9.2. *sauluyā* (ساولوغه): kap, sarnıç, kelime KS’de *saulqa* ‘kova, kap’ anlamlarıyla tanıklanmaktadır (187 C10). ME’de, *sa’ulğa* ‘kap, sarnıç: sarnıç’ anlamıyla (1938, s.319b; 2009, s.130b) maddelendirilmektedir. Ölçü birimi örneği ise, *dörben batman sa’ulqa* ‘dört batmanlık kap’ (1938, s.143b; 2009, s.44b) madde başı olarak tespit edilmektedir. Yine ME’de *činēbe* ‘ölçtü’ madde başı altında verilen *ç. tari’āni sauluyā* ‘tahılı kile (kap?) ile ölçtü’ (1938, s.134a; 2009, s.38b) örneği terimin ölçü birimi olarak kullanıldığını ispatlar niteliktedir. Eski dönemlerde gerçekleştirilen alış-verişlerde genel itibariyle tahıl, pamuk vb. ürünlerin takas usulü satışları, şahıslara özel kap-kacaklar ile yapıldığı düşünüldüğünde; özellikle Uygur satış vesikalarında da görülen *küri* ve *şiy terimleri*⁴⁰ Türkçe ‘kap’ anlamlarıyla terimin, ölçü birimi olarak kabul edilebileceğini düşündürmektedir.

3.10. TARIM VE YÜK HAYVANLARI

Orta Asya kavimlerine ait en önemli özelliğin ekonomik, sosyo-kültürel, an’ane gibi alanlarda geniş yer kaplayan hayvancılık ve besili hayvanlara gösterilen ilgi olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Çalışmanın asıl sebebi olan tarım konusundaki sınırlar, hayvancılık konusuyla genişletilmek istenilmese de aslolan tarım ve hayvancılık sektörlerinin birbirlerinden ayrılamaz iki büyük sektör oldukları gerçeğidir. Bu durumu göz önünde bulundurarak Moğollara ait hayvancılık burada yalnızca tarım ve tarıma dayalı hayvancılık meselesi çerçevelerinde ele alınmaktadır. Bu konular ele alınırken ayrıca Moğolistan’da yapılan hayvancılığın ülke ekonomisine katkılarının yanında sektör olarak Moğolistan’da Hayvancılık meselelerine de değinmeye çalışılmaktadır.

Bugünkü Moğolistan topraklarında neolitik çağda, küçük göçebe avcı kabileler ve çobanlar yaşıyordu. Hayvancılık, binlerce sene Moğolların geçim kaynağı olmakla birlikte aynı zamanda göçebe uygarlığının temelini oluşturdu (Lkhagvajav, 2008, s.837).

Anlaşıldığı üzere, Proto-Moğollar, tarımdan önce hayvancılık ve avcılık gibi yaşamsal faaliyetleri gerçekleştirerek kendilerini bu alanlarda uzmanlaştırmışlardır denebilir. Yaşayış biçimleri, şartları ve göçebeliliğin neticesi olarak geniş çaplı bir tarım uğraşı

⁴⁰ bk. (*küri* ‘litre, ölçek; kap’ (Gül, 2004, s.347) // *çiy* ‘yaklaşık 30 cm’lik bir ölçü birimi’ (2004, s.356).

yapmaları mümkün olmamıştır; ancak Moğollar, yaşam şartlarına uygun olan hayvancılığı benimsemiş ve bu kültürü, hayatlarına muhteşem bir şekilde yerleştirmeyi başarmışlardır. Yine, göçebe yaşamın şartlarına bağlı olarak, hayvan sayılarının artması, tarım alanlarının hatta otlakların Moğollar'a ait hayvanların otlak karşılığını verememesi gibi durumlar, yaşamsal faaliyetleri ve sosyal yapıyı kesinlikle göçebeliliğe zorlamıştır denebilir. Bu bilgilere göre, geçmişe yönelik yorumlamalar artırılabilir ancak yakın tarihteki istatistiksel bilgilerle kıyaslandığında ise;

1990-1999 yılları arasındaki dönemde, Moğolistan'ın hayvan stoku yaklaşık %30'luk bir artış göstermiş; ülkedeki canlı hayvan sayısı 25,9 milyon baştan 33,6 milyon başa çıkmıştır. Bir yandan ülkedeki hayvan stoku artarken, diğer taraftan, doğal ve insanî etkenlerle mera alanlarında daralma olmuştur (Lkhagvajav, 2008, s.839).

Görüldüğü üzere, geçmişteki göçebe kültüre ait yaşam şartları, Moğollar üzerinde folklor olarak da büyük bir etki bırakmıştır denebilir. Hatta bu sistematik, Moğollar'a, kendisini zarurî olarak kabul ettirmektedir demek de yanlış olmayacaktır.

Geçmişten günümüze –Anavatan Orta Asya- Moğol topraklarındaki hayvancılığın, sosyo-kültürel düzende etki bıraktığı gibi ekonomi sektöründe de her daim geçerli başlıca kaynak olması açıkça kendini hissettirmektedir denebilir⁴¹.

Moğolların ekonomik alandaki kazanımları ve gelişmeleri, buldukları sosyo - kültürel yaşam alanı neticesinde hayvancılığı ön plana çıkarmıştır. Mongolistik çalışmalarda da hayvancılığa dair oldukça fazla bilgi verilmektedir. Ekonomik faaliyetlerinin hayvancılığa fazlasıyla bağlı olduğu bilinen Moğollar'ın diline bakıldığında da sıkça hayvancılık ve hayvanlara dair terminolojilere rastlanılmaktadır. Kültürel miras olarak atadan oğula aktarılan atasözlerinde dahi sıkça hayvanlara ve hayvancılığın ön planda tutulduğu sözlere rastlanılmaktadır⁴².

Çalışmanın bu bölümünde 4 ana alt başlık altında tarımda kullanılan hayvanlar başta olmak üzere tarım faaliyetlerinin yapıldığı yerlerde görülen ve tarıma bağlı olarak farklı özellikler gösteren 23 hayvan ismi sistematik şekilde sınıflandırılmaktadır. Kelimelerin

⁴¹ Moğol tarihinde dericilik işlemlerine yönelik çalışmaları ayrıntılı incelemek için bk. (Lkhagvajav, 2008, s.841).

⁴² Moğolların kültürel mirası olan atasözleri çalışması için bk. (Gül, 2003, ss. 45-64).

Arap Harfli Moğolca Sözlüklerdeki şekilleri tanımlanarak Türkçe ve Arapçadaki karşılıkları tespit edilmeye çalışılmış günümüz Moğolcasında da varlıklarını sürdürdüklerine dair bilgiler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Tarımda kullanılan hayvanlar şu şekilde maddelendirilmektedir: *üküz* ‘öküz’, *mori* ‘at’, *adūn* ‘davar, hayvan, at sürüsü’, *adūsun* ‘mal, hayvan, sürü’, *aciryā* ‘aygır’, *iri* ‘kısırak’, *tuyul* ‘buzağı’, *elcige[n]* ‘eşek’, *tülege* ‘yaban eşiği, kulan’, *unağa* ‘sıpa’, *lūsa* ‘katır’, *iru* ‘tay’, *qulyuna* ‘fare’, *sisamun* ‘sinek’, *daquq* ‘tavuk’, *imān* ‘keçi’, *qoni* ‘koyun’ *quça* ‘koç’.

3.10.1. Tarım Esnasında Kullanılan Hayvanlar

Tarımın yapıldığı alanlarda, tarlanın ya da ekilecek arazide güç hayvanlarının tarımda kullanılmış hayvanlar olduğu bilinmektedir. Moğollar da tarım faaliyetlerini gerçekleştirirken bu hayvanlardan faydalanmışlardır.

Göktürklerin kuzeyinde yaşayan Po-ma’lar ile ilgili olarak da Çin yıllıklarında yer alan ‘...ağaç kesilmez. At ile tarlaları sürerler’ kaydı, At’ın tarımda da kullanılan bir hayvan olduğunu ve kaynaklara göre bu hayvanı tarımda kullanan ilk Türk boyunun Po-ma’lar olduğunu göstermesi bakımından önemlidir (2004, s.69)⁴³.

Türkler ile alakalı olarak atın tarım faaliyetlerinde kullanılmış olması, hayvanlar ve hayvancılık kültürüne ait yaşam şekilleriyle açıklanabilir. Ayrıca Türkler’in ve Moğollar’ın atlara göstermiş olduğu önem ve ilgi münasebetleri de göz ardı edilemez bir gerçektir. Bu sebeple, büyükbaş tarım hayvanlarına sahip olmayan Türk-Moğol kabilelerindeki insanların, çift sürme işlemini atlarla yaptıklarını düşünmek yanlış olmayacaktır;

3.10.1.1. **üküz** (أكز): öküz, Arap harfli Moğolca metinlerde *öküz*, *ükküz*, *öggüz*, *üker*, *hüker* şekilleriyle tanımlanmaktadır (Ligeti, 1962, s.35). İMM’de, kelimenin yazmadaki hali maddelendirilerek *üküz* şekli verilmektedir ancak Gül, kelime sonundaki harfin /z/ şeklinde yazılı görüldüğünü belirtmektedir (2016, s.251). KS’de kelime *üker* ‘sığır’ anlamıyla *anjatu* ‘çift öküzü’ örneğiyle tanımlanmaktadır (199 B18, B19). KTM’de ve ME’de kelime, madde başı olarak tanımlanamasa da *keheriki üker* ‘bozkır öküzü, yaban

⁴³ Gül’e ait bu açıklama, tarımda kullanılan büyükbaş ve küçükbaş hayvanların genel familyasını kapsamaktadır. Aktarılmaya çalışılmış olan maddelendirmeler, tarımda kullanılan hayvanların genel kapsamlı birer açıklamasına tabiidir. Örneğin; aygır, kısırak, at sürüsü vb.

öküzü'; *dotaraķi üker* 'hassa öküzü' // *döner üker* 'dört yaşındaki öküzü' // *gunan üker* 'üç yaşındaki öküzü' // *koç üker* 'çift öküzü' örnekleriyle tespit edilmektedir (1928, s.68; 2009, s.44a, 44b, 64a, 121b). Türkçe *öküz* kelimesi Moğolcaya *hüker*, *üker* şekillerinde ödünçlenmiştir⁴⁴ (ED 120). MGT'de *hüker* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.2236, 3128, 5816, 7308, 7401, 7434, 8414, 11916). Modern Moğolcada *üker* /MM. *üher*/ 'öküz, sığır cinsinden hayvan, inek' biçimiyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1547).

3.10.1.2.*mori* (مري), (مري), (مري): at, Arap harfli Moğolca sözlüklerde iki ayrı madde başı olarak kelimenin *mori* ve *morin* şekilleri verilmektedir ayrıca Tarihî Moğolca metinlerde *mori*, *morin*, *muri*, *murin* gibi kullanımları da tanıklanmaktadır (Ligeti, 1962, s.54). İMM'de *mori* 'at' anlamıyla verilmektedir (2016, s.167). KS'de *qaraqçin mori* 'kara kısrağ (at)' olarak at türlerinin verildiği bölümde tanıklanmaktadır (204 A29). KTM'de *mori*/ *morin* şekillerinde maddelendirilmektedir (1928, s.71). ME'de *morin* 'at' madde başı olarak tanıklanan kelimenin, *çağan bora morin* 'ak boz at' // *ker bolba morin* 'doru at' şekillerinde örnekleri de bulunmaktadır. Buna ek olarak sözlükte *mori* kelimesi için birçok örnek bulunmaktadır (2009, s.88a). Doerfer kelimeyi, Tarihî Moğolca metinlerde tanıklamaktadır (TMEN I, s.374). MGT'de *mori* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, ss. 1636, 2228-2233). Modern Moğolcada *mori(n)* /MM. *mori*, *morin*/ 'at' biçimiyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.849). Ayrıca bk. (TMEN I, s.374).

3.10.1.3.*adün* (ادن): davar, hayvan, at sürüsü, Arap harfli Moğolca sözlüklerde *adünçi* madde başı altında kelimenin *adün*, *adusun* *adu'usun*, *adasün* gibi kullanımlarının olduğu belirtilmektedir (Ligeti, 1962, s.15). İMM'de *Gül*, kelimenin *adün* 'davar, hayvan; at sürüsü' anlamlarıyla geçtiğini belirtmektedir (2016, s.66). KS'de kelime madde başı olarak görülememiştir fakat *adunçi*⁴⁵ 'at bakıcısı çoban' anlamıyla tanıklanmaktadır bu madde başından da anlaşıldığı üzere *adün* kelimesinin 'davar, hayvan vb.' anlamlarla kullanıldığı söylenebilmektedir (198 B5). KTM'de ve ME'de kelime tanıklanamamıştır. Doerfer, kelimenin Moğolcadan Çağatay Türkçesine

⁴⁴ Kelimeye ait farklı bir Clauson görüşü ve örneği için bk. (Clauson, 1997, s.114/24).

⁴⁵ *Adun+çi*: Kelime kökü üzerine gelen '*çi/çin*' gibi ekler, Moğolcada meslek yapım ekleri olarak kullanılmaktadır.

ödünçlendiğini belirtmektedir (TMEN I, s.10). MGT’de *adu’un* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.914, 3412, 3413, 4226, 4716, 4935, 5220, 5936, 6632). Modern Moğolcada *adugu(n)- adagu(n) /MM. aduu(n)/* ‘at sürüsü, yıldı; at’ şekillerinde verilmektedir (Lessing, 2003, s.18).

3.10.1.4.**adūsun** (أوسون): mal, hayvan, sürü. Moğolcada hayvanlar için genel ad olarak bu kelime, İMM’de kelime *adūsun* ‘mal’ olarak geçmektedir. Ayrıca Gül, bu kullanımın Tarihî Moğolca metinlerde aynı şekilde geçtiğini fakat hayvanlar için de kullanılan anlamı düşünülerek yazılmış olabileceğini vurgulamaktadır (2016, s.66). KTM’de tanıklanamamıştır. KS’de *davar* -hayvanlar (sürü?)- şeklinde tanıklanmaktadır (199 B5). KTM’de kelime tespit edilememiştir. ME’de ise *adūsun*⁴⁶ şeklinde ‘hayvan’ anlamında tanıklanmaktadır ayrıca *adūsun* maddesine örnek olarak başka bir madde başında *adūsunī bazar* şeklinde görülen ‘hayvan pazarı’ anlamı gösterilebilir (2009, s.12b). MGT’de *adūsun* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.733). Modern Moğolcada Lessing, *adugusu(n) /MM. adguus(an), aduus(an)/* ‘hayvan’ biçiminde vermektedir (Lessing, 2003, s.18). bk. ‘*adūn*’

3.10.1.5.**acirya** (اچرغا): aygır, Tarihî Moğolca metinlerde genel olarak *aḡirya, aḡirya morin* şekillerinde tanıklanmaktadır (1962, s.15). İMM’de kelime *acirya* olarak geçmektedir (2016, s.64). KS’de *ajirya* şekliyle görülmektedir (199 B6). KTM’de *aḡirya* şeklinde tanıklanmıştır (1927, s.1255). ME’de *acirga morin* ‘aygır at’ anlamıyla bulunmaktadır (2009, s.12a). Doerfer, Türkçe *aḡir<adḡir<*adirya* kelimelerini Moğolcaya *aḡirga morin* şeklinde ödünçlendiği bilgisini vermektedir (TMEN II, s.648). MGT’de *ajirqa* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.3922). Modern Moğolcada *acirg-a(n)*⁴⁷ /MM. *azraga/* ‘aygır, damızlık at; başka hayvan isimlerinin önünde kullanılırsa hayvanın erkekliğini belirtir’ şeklinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.99).

⁴⁶ Aynı madde başı için sırasıyla ‘*adu’ūsun: hayvan sürüsü*’ şeklinde çoğul anlamıyla; ‘*adūsun: hayvan*’ şeklinde tekil anlamıyla tanıklanmıştır. Bu durumlara müteakiben İMM’de kullanılan ‘*mal*’ anlamının Gül’ün belirttiği şekilde kabul görmesi düşünülebilir.

⁴⁷ Kelime başka bir hayvan adının önünde kullanıldığında hayvanın erkekliğini aktarmaktadır.

3.10.1.6. **iri** (ايري): kısırak⁴⁸, İMM’de ise kelime *iri* ‘kısırak’ anlamıyla tanıklanmaktadır (2016, s.143). KS’de *geün*, ME’de *ge’ün* ve KTM’de *geün*, *geü*, *gegüü*, *gegün* ‘kısırak’ şekillerinde rastlanılmaktadır (199 B7; 2009, s.58b; 1928, s.66). Ancak kelimedeki bu farklılık, Gül’ün belirttiği gibi hayvanların yaşlarına göre verilen isim farklılığına bağlı olabilir. MGT’de *ge’ün* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.3922). Modern Moğolcada *gegün* /MM. *gū(n)*, *gegüü*/ ‘kısırak’ şeklinde kullanılmaktadır (Lessing, 2003, s.597).

3.10.1.7. **tuşul** (طغل): buzağı, İMM’de *tuşul* ‘buzağı’ olarak tanıklanmaktadır (2016, s.242). KS’de *tuşul* (توقل) kelimesine Türkçe *buzayı* karşılığı verilmektedir (199 B20). KTM’de kelime tanıklanamamıştır. ME’de *tuşul* ‘buzağı’ karşılığıyla verilmektedir (2009, s.149a). MGT’de *tuşul-un* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.6907). Modern Moğolcada *tuşul* ‘bir yaşından küçük dana, buzağı’ şeklinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1293).

3.10.2. Mahsül Taşımada Kullanılan Yük Hayvanları

Mahsül taşımada kullanılan yük hayvanları başlığıyla oluşturulan bu bölümde, aslı olarak tarımın yapılması aşamasında kullanılan hayvanlardan ziyade hasat sonrası, mahsülün saklanılacağı yerleşkelere götürülmesinde kullanılan hayvanlar ele alınmaktadır. Günümüzde de yük hayvanı olarak kullanılan bazı terimlerin, Orta Moğolca sürecinde de aynı görevle kullanıldığı söylenebilir.

3.10.2.1. **elçige[n]** (أولچيغا): eşek, İMM’de *elçige[n]* olarak maddelendirilmiştir (2016, s.120). KS’de kelime *elçigen* olarak tanıklanmaktadır (199 B11). KTM’de *elçigen* madde başı olmak üzere *elçige*, *elşige* şekilleriyle de tanıklanmaktadır (1927, s.1263). ME’de *elçigen* olarak tanıklanmaktadır (2009, s.49a). Doerfer, Türkçe *äşäk* kelimesinin Moğolcaya (ایلچيگان) şeklinde ödünçleme olduğu bilgisini vermektedir (TMEN II, s.486). Modern Moğolcada kelime *elçige[n]* /MM. *iljig*, *iljigen*/ ‘eşek, merkep’ şeklinde

⁴⁸ Hayvanın tarım ile ilişkisi meselesi, aygır maddesinde ‘at’ genel adına bağlı hayvan familyasının tarımda kullanılması izahıyla belirtilmiştir.

yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.495). Adı geçen yük hayvanıyla tarım arasındaki bağlantının, ‘at’ anlamında belirtilen maddede olduğu gibi tarımda çift sürmek için kullanılmış büyükbaş hayvan şeklinde düşünülmesi yanlış olmayacaktır. Ayrıca yük hayvanı olarak bilinen eşeklerin, hasat zamanında mahsüllerin toplanmasına yardımcı tarım hayvanı olarak da belirtilmesi düşünülebilir.

3.10.2.2.**tülege (طولكا)**: yaban eşeği, kulan, Arap harfli Moğolca metinlerde ‘yaban eşeği’ anlamıyla *qulan* kelimesi tanıklanmaktadır (1931, s.563). İMM’de *tülege* ‘yaban eşeği, kulan’ anlamlarıyla kelime tespit edilmektedir (2016, s.243). KS’de kelime, *kulan* anlamına denk düşen *qulan* ‘yabani eşek’ şekliyle tanıklanmaktadır (199 C25). KTM’de *keherin eljigen* ‘yaban eşeği’ anlamıyla tanıklanmaktadır (1928, s.68). ME’de kelimeye madde başı olarak rastlanılamasa da kulan anlamıyla alakalı *qulanu cōnu kara hatarūqay* ‘kulanın sırtındaki siyah çizgi’ örneği verilmektedir (2009, s.124b). Kelimenin Türkçeden Moğolcaya erken ödünçlemelerden olduğu bildirilmektedir (ED 622). Doerfer de kelimenin *qūlān* şeklindeki kullanımını maddelendirerek Türkçeden Moğolcaya erken ödünçlemelerden olduğunu bildirmektedir (TMEN III, s.1574). MGT’de *hula’an* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.1810, 3010, 4207, 6733, 7603, 9417, 9420). Modern Moğolcada *hulan /MM. hulan/* ‘kulan, Asya bozkırlarının yaban eşeği’ şekilleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1518).

3.10.2.3.**unaya (أنغا)**: sıpa, İMM’de kelime *unaya* ‘sıpa’ olarak maddelendirilmektedir (2016, s.245). KS’de *unuḡān* ‘sıpa, kulun’ şeklinde tanıklanmaktadır (199 B13). KTM’de *unayan* ‘sıpa, bir yaşında eşek yavrusu’ anlamlarında tespit edilmektedir (1927, s.1258). ME’de *unaḡa* ‘tay’ anlamıyla tespit edilmektedir (2009, s.154a). MGT’de *unuqan* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.7020). Modern Moğolcada *unag-a(n) /MM. unaga/* ‘bir yaşındaki tay; yıllık tay’ biçimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1349).

3.10.2.4.**lūsa (لوصا)**: katır, İMM’de, *lūsa* şeklinde Türkçe *qatır* ‘katır’ anlamında verilmektedir. Ayrıca Gül, kelimenin etimolojisine dayalı olarak Çince *lo zi, lou zi* kelimesinden ödünçleme olduğunu, Klasik ve Modern Moğolcadaki kullanımlarını da belirtmektedir (2016, s.162). KS’de *lausā* şeklinde tanıklanmaktadır ve yine Türkçe

qatır ‘katır’ anlamı vurgulanmaktadır (199 B10). KTM’de kelime tanıklanamamıştır. ME’de ise kelime *lūsa* ‘katır’ anlamıyla gösterilmektedir (2009, s.84b). Modern Moğolcada kelime *luus* ‘katır’ şeklinde kullanılmaktadır (Tsevel, 1966, s.303). Köken bilgisi için bk. (TMEN III, s.1395).

3.10.2.5.*iru* (ايرو): tay, İMM’de kelime *iru* ‘tay’ olarak tespit edilmiştir (2016, s.143). KS’de ve KTM’de kelime tanıklanamamıştır. ME’de kelimenin, *üri’ē* şekli ihtimali tanıklanmaktadır (1938, s.439). Modern Moğolcada *üree(n)* şeklinde ‘üç beş yaşları arasındaki erkek at’ manasında kullanılmaktadır (Tsevel, 1966, s.626).

3.10.3. Tarım Hastalıklarına Sebep Olan Hayvanlar

Tarım faaliyetlerinin gerçekleştirildiği alanlarda karşılaşılan bazı hastalıklar, sıkça görülen olumsuz durumları da beraberinde getirmektedir. Tarım alanlarının çok kurak ya da çok nemli olması durumlarını takiben, diğer canlıların yaşam alanlarının da meydana geldiği bir ortam oluşmaktadır. Özellikle suyun bol olduğu yerlerde yetişen bazı tarımsal ürünler, bu hastalıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Bu başlık altında verilmiş olan 2 hayvanın tarım hastalıklarına sebebiyet verebileceği konusunu açıklamak gerektiğinde, farenin tifo gibi salgınları beraberinde getirdiği söylenebilir. Özellikle tarla tarımının yapıldığı alanlarda yaşayan bu canlılar, tarım öznelerinin bulaşıcı hastalıklara yakalanmalarına sebebiyet verebilmektedirler. Tarım hastalıklarına sebep olan diğer canlı ise sineklerdir. Özellikle sulak yerlerde yetişen pirinç vb. tarım ürünlerinin ortamı, sineklerin en sık rastlanıldığı bölgeler olarak tanımlanabilir; Moğollarda pirinç tarımının yapıldığı ise, tarımsal ürünler adı altında verilen tuturgan maddelendirmesiyle uyum sağlamaktadır. Bu sebeple, sulak bölgelerde tarımla uğraşan insanların, sıtma gibi rahatsızlıklara yakalanmaları düşünülerek, bu başlık altındaki terimler maddelendirilmiştir. Tarım hastalıklarına sebep olan hayvanlar ise şunlardır: *qulyuna* ‘fare’, sisamun ‘sinek’.

3.10.3.1.*qulyuna* (قلغنا): fare, Tarihî Moğolca metinlerde *qulyuna*, *qulquna*, *qulyana*, *quluqana*, *hunaglag* şekillerinde görülmektedir (1962, s.46). İMM’de *qulyuba* ‘fare’ anlamıyla maddelendirilmektedir (2016, s.209). KS’de *quluqana hon* Türkçe *sıçgan yılı* ‘fare yılı’ olarak tespit edilmektedir (199 C9). KTM’de *qulquna* ‘fare’ olarak tespit

edilmektedir (1928, s.64). ME'de *ķulķuna* 'sıçan' olarak tanıklanmaktadır (2009, s.124b). Doerfer, Tarihî Moğolca metinlerde kelimeyi tespit etmektedir (TMEN I, s.308). MGT'de *ķuluķana* Şeklinde geĀmektedir (Rachewiltz, 1972, s.2816, 3312, 6732, 7205, 10506, 11114, 12009). Modern Moğolcada *huluhan-a /MM. hulģana/* 'fare, sıçan; oniki hayvan takviminin ilk yılı' biĀimleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1519).

3.10.3.2.*sisamun* (سپسمن): sinek, İMM'de *Gul*, *sisamun* 'sinek' anlamıyla maddelendirmektedir ancak Arap harfli Moğolca sōzlüklerde kelimenin bu halini tanımlayamadığı bilgisini de vermektedir (2016, s.224). KS'de *Őimul* (200 B11) ve *Őisaul* (200 B12) kelimeleri TŐrkĀe karşılık olarak sırasıyla *Őingek* 'sinek' ve *Āibin* 'sinek' anlamlarıyla; KTM'de *sisawul* kelimesi 'sinek' (1928, s.58) anlamıyla; ME'de *Őimul* kelimesi 'Āibin, sinek' anlamlarıyla tanıklanmaktadır (2009, s.138b). Modern Moğolcada *simugul /MM. Őumul/* 'ufak bōcek, tatarcık, sivrisinek' Şekillerinde kullanılmaktadır (Lessing, 2003, s.1101). Kelimenin TŐrkiye TŐrkĀesi'nde kullanımı 'sinek' olarak devam etse de Eski TŐrkĀe hāliyle bağlantılı olarak *Āibin* kelimesi bugŐnlerde, bebek beŐiklerinin Őzerinde ya da pencere kenarlarında kullanılan *Āibin+lik*⁴⁹ Şeklinde dar bir kapsamda kullanılmaktadır.

3.10.4. Tarım Yerleşkelerinde Beslenen Hayvanlar

Tarımın yapıldığı bōlgelerde, ekonomik yaşamın canlanması adına tarımla birlikte birĀok ekonomik faaliyetin de gerĀekleŐtirilmesi gereklidir. Sadece tarıma dayalı ekonominin gerĀekleŐtirilmesi, ekonomi alanındaki canlılığı durağanlığa sŐrŐkleyebilir. Ekosisteme bağlı olarak, ekilen toprağın ve elde edilen mahsŐlŐn verimliliği, canlılar arasındaki iliŐkinin varlığı ile doğrudan ilişkilidir. Tarımla uğraşan insanların, yŐzyıllar boyunca tarım-hayvancılık gibi ekonomik sistemleri ortak bir Şekilde devam ettirdiği dŐŐŐnŐldŐđŐnde, tarımın yapılabilmesi iĀin diğer canlıların kullanılması ya da onların belli baŐlı Őzelliklerinden faydalanılması gerektiği sōz konusudur. Verilen hayvanların, kŐĀukbaŐ hayvanlar olması ise, tarımla uğraşan insanların temel ihtiyaĀlarını

⁴⁹ /-lik/ eki: İsim kōkŐ Őzerine getirilerek, eklendiği ismi araĀ-gereĀ adıyla kullanılmaktadır. Bu ekin dilbilgisine ait kullanımındaki ismi de 'araĀ-gereĀ yapım eki' Őeklinededir; Āibin: sinek > Āibin+lik: sineklik; kalem+lik gibi...

karşılabilmesi sebebiyle maddelendirilmesinin gereğidir. Bu başlık altında verilen kelimeler ise şunlardır: *daquq* 'tavuk', *iman* 'keçi', *qoni* 'koyun', *quça* 'koç'.

3.10.4.1. **daquq** (دقوق): tavuk, kelime *tayaqu* madde başı altında, Tarihî Moğolca metinlerde *tayawut*, *tagiya*, *takiya* gibi şekillerde tanıklanmaktadır (Ligeti, 1962, s.66). İMM'de *daquq* 'tavuk' anlamıyla tanıklanmaktadır. Gül, kelimenin Türkçe olduğunu vurgulamaktadır (2016, s.109). KS'de kelime *taqaqun* (تقاتون) 'erkek tavuk (horoz)'⁵⁰ anlamıyla (199 C16) ve *daqaun* (دقاوم) '(dişi) tavuk' (200 B9) anlamıyla maddelendirilmektedir. KTM'de *taqiya* '(dişi) tavuk' olarak tespit edilmektedir (Poppe, 1927, s.1268) ayrıca bu sözlükte Türkçede ve Moğolcada dişilik- erkeklik olgusunun yer almamasından dolayı *ere tayawut* 'erkek tavuk' ibaresi de başka bir madde başı olarak tespit edilmektedir (1927, s.1262). ME'de *taki'ā* 'tavuk' anlamıyla tanıklanmaktadır (2009, s.143a). Kelimenin Türkçeden Moğolcaya *takiya* şeklinde ödünçleme olduğu belirtilmektedir (ED 468). MGT'de *takiya* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s.3913, 10831). Modern Moğolcada *takiy-a(n)* /MM. *tahia*/ 'tavuk; zodyağın yirmi hayvanından onuncusu' biçimiyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1190).

3.10.4.2. **imān** (ایمان): keçi, İMM'de *imān* 'keçi' olarak tanıklanmaktadır (Gül, 2016, s.142). KS'de *imān* şeklinde tanıklanmaktadır (199 B23). Ayrıca küçükbaş hayvanlar grubu içinde bulunan keçiye ait bazı türler de *uğulja* 'dağ keçisi'(186 C18) ve *arqar* 'yaban keçisi' (199 C6) şeklinde maddelendirilmektedir. KTM'de *imān* 'keçi' anlamıyla tanıklanmaktadır (1927, s.1263). ME'de madde başı olarak kelime tespit edilemezken *eme* 'dişi' madde başı altında *e.ima'ān* 'dişi keçi' (2009, s.49a) ile *qartu saruksan ima'ān* 'insana alıştıırılan keçi' (2009, s.63b) örnekleriyle maddelendirilmektedir. Modern Moğolcada *imag-a(n)* /MM. *yamā*/ 'keçi' şeklinde yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.653).

3.10.4.3. **qoni** (قونی): koyun, Arap harfli Moğolca metinlerde *qonin*, *qoni*, *xoni* gibi şekillerde tanıklanmaktadır (1962, s.45). İMM'de *qoni* 'koyun' anlamıyla

⁵⁰ Kelimenin KS'de verilen Türkçe karşılığındaki '*taquq*, *taqaqu*' ifadelerinin Eski Türkçedeki *taquq* kelimesinden geldiği açıklaması yapılmaktadır ve bu iki kelimenin de her iki cinsiyetteki -kümes hayvanı olan- tavuğu gösterebileceği vurgulanmaktadır bk. (ED 468).

tanıklanmaktadır. Kelimenin Türkçedeki ve Moğolcadaki farklı okunuşları hakkında fikir veren Gül, (قوين) ‘koyun’ olarak okunan Arap harfli şeklini teklif etmektedir (2016, s.203). KS’de *konin hon* ‘koyun yılı’ anlamıyla tespit edilmektedir dolayısıyla kelime *konin* ‘koyun’ şeklinde tanıklanmaktadır (199 C14). KTM’de *qoni* ‘koyun’ anlamıyla tanıklanmaktadır (1928, s.64). ME’de kelime *konin* ‘koyun’ (2009, s.121a) anlamıyla tespit edilmiş *gêtesüni çağān konin* ‘karnı ak koyun’ (2009, s.58b) // *gücünin kara konin* ‘boynu kara koyun’ (2009, s.59b) örnekleriyle de tanıklanmaktadır. Doerfer, kelimenin Türkçeden Moğolcaya ödünçleme kelimelerden olduğunu bildirmektedir (TMEN III, s.1590). MGT’de *qonin* şeklinde geçmektedir (Rachewiltz, 1972, s. 709, 2304, 9901, 10101, 11803, 11804, 11910). Modern Moğolcada *honi(n) /MM. honi/* ‘koyun; oniki hayvan takviminde sekizinci yıl; öğleden sonra saat birden üçe kadar olan zaman’ şekilleriyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1487).

3.10.4.4.**quça** (قچا): koç, Tarihî Moğolca metinlerde kelime *quça* şeklinde tanıklanmaktadır (1962, s.46). İMM’de *quça* ‘koç’ anlamıyla tanıklanmaktadır (2016, s.207). KS’de hayvan adları bölümünde *quça* ‘koç’ anlamıyla tespit edilmektedir (199 B21). KTM’de kelime tespit edilememektedir. ME’de *kuça* ‘koç’ anlamıyla maddelendirilmektedir (2009, s.123b). Modern Moğolcada *huça(n) /MM. hus/* ‘koç, kısırlaştırılmamış kuzu’ biçimiyle yaşamaktadır (Lessing, 2003, s.1511).

SONUÇ

Yapılan bu çalışmanın önceliği Moğol tarihi ve kültürü araştırmalarına kaynaklık edebilecek bir çalışma olmasıdır. Moğol diline ait kelimelerin araştırılmasına bağlı olarak Moğollarda tarım ve tarım faaliyetleri tarihsel sürecini aktarmaktır.

Tez, üç ana bölümde incelenmiş, bu bölümlerin içinde yer alan 28 alt başlık, konusuna ve kelimelerine göre sınıflandırılmıştır. Yapılan sınıflandırmalarda sadece biyolojik ve kültürel yaşantılar göz önüne alınmamış, tarım konusundan ziyade iktisadi hayatı da ilgilendiren geniş çaplı bir yöntem izlenilmiştir. Tezde, Arap harfli Moğolca sözlükler adıyla bilinen İbni Mühennâ, Mukaddimetü'l-Edeb, Kitab-ı Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Mugali ile King's Dictionary (King Sözlüğü) isimli sözlükler içindeki tüm kelimeler taranmış; tarıma ve iktisadi yaşama dair 177 kelime bulunmuştur. Birincil kaynakların bazılarında bulunmayan tarım kelimeleri, bu dönemi kapsayan diğer çalışmalardaki görüldüğü halleriyle verilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümü olan *Moğolistan, Moğollar ve Tarım, Moğol Dili ve Orta Moğolca* başlığı altında Moğolistan'ın coğrafi, siyasi ve jeopolitik özellikleri tanıtılmaya çalışılmış, Moğol topraklarının geçmişten günümüze kadar ki süreçte varolan verimliliği tespit edilmiştir. Ayrıca Moğollarda tarımın siyasi, kurumsal ve ekonomik rolü, sözlüklerin araştırmaları ve dilbilimsel özelliklere bağlı olarak Moğollar'ın tarımla tanıştıkları zamandan -ya da tarımsal bilgileri edinmeye başladıkları zamandan- itibaren günümüz Moğol Cumhuriyeti'nde devam etmekte olan sürece kadar kelimelerin kullanım şekilleri ile tarıma bakış açıları üzerinden yorumlamalar yaparak aktarılmıştır.

Türkçe ve Moğolca arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarabilmek adına, tarım konusu ortak payda alınarak, Türk ve Moğol ilişkilerinin çoğunlukla ortak düşünce yapısı ve kültürde kesiştikleri belirlenmiştir. Moğollara ait tarım çalışmalarının ön plana çıkarılması amaçlanan tezde, Türk kültürü ve ziraî işlemlere ait veriler, iki toplum arasındaki bağlantıyı; kelimelerin Arapçaları ile mukayeseli şekilde tespit edilmesi ise incelenen dilin etkiledikleri ve etkilendikleri kelimelere ait bulgularını ispatlamaktadır.

Ele alınan tezin ana hattı olan ve aslî olarak kullanılan malzemenin dil olması, Moğollar'a ait geçmişi ve geçmiş tecrübeleri tanımak adına ortaya çıkarmış; dil tarihi süreci açısından da Moğolca'nın orta devrinin tanınmasına ve aktarılmasına olanak sağlamıştır.

Üçüncü bölüm olan *Moğolca Tarım Terimleri* kısmında ise, sözlükler içerisinde yer alan tarım kelimeleri tespit edilerek Moğolcadaki şekilleri verilmiş, daha sonra Arapçası gösterilmiş en son Türkçe karşılığı verilmek üzere sınıflandırılmıştır. İncelenen diller arasındaki yakınlığın öne çıkarılması adına yapılan mukayeselerde, Türkçede ve Moğolcada yer alan benzerlikler ve farklılıklar ortaya çıkarılmıştır. Tarım terimlerinin mukayeseli şekilde listelendiği sözlük kısmında, diller arası anlam karşılıkları verilmiş ve sonrasında, kelimelerin Tarihi Moğolca metinlerde geçen şekilleri aktarılmıştır. Dilin yitirilemez bir parçası olan aktarım sürecini göstermek ve Orta Moğolcada kullanılan kelimelerin günümüzdeki kullanımlarının varlığını belirlemek adına Modern Moğolcadaki şekilleri verilmiştir.

Yapılan çalışmada, Orta Asya'daki bozkırların coğrafi özellikleri göz önüne alınarak, siyasi ve askeri anlamda üst düzey bir seviyede bulunmuş olan Moğolların zirafî yaşamlarını, ortak kültüre sahip oldukları Türkler kadar köklü hale getiremedikleri görülmüştür. Ancak Moğolların yayılma politikası dâhilinde, fethedilen yerlerdeki kültürlerden tarıma ait bilgilerinin oluştuğu da söylenebilir.

Sonuç olarak, Moğolların yaşadıkları coğrafyaya ait özellikleri, bozkır kültürünü benimsemiş bir topluma ait olmaları ve yurtluk denilen arazileri her geçen gün biraz daha artırma çabasına bağlı olarak, başta tarım olmak üzere yerleşik kültüre ait toplumlar gibi yaşayamadıkları ve yaşayamayacakları söylenebilir. Yapılan bu çalışmanın Türkiye'deki Mongolistik çalışmalarına ve araştırmalarına faydalı olmasını temenni ederim.

KAYNAKÇA

- Battal, A. (1938). *İbni Mühennâ Lüğati (İstanbul Nüshasının Türkçe Bölüğünün Endeksidir)*. Ankara: TDK.
- Bayarnyam, A. ve Lhagvajav N. (2012). *Türkçe-Moğolca/ Moğolca-Türkçe Sözlük*. Ulaanbaatar: Empathy.
- Caferoğlu, A. (1954). Azerbaycan ve Anadolu Ağızlarındaki Moğolca Unsurlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN*, 1-10.
- Clauson, G. (1961). The Turkish Elements in 14th Century Mongolian (14.yy Moğolcasında Türkçe Unsurlar). *Central Asiatic Journal* içinde (VI, ss. 301-316) (G. Karaağaç, Çev.). *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VII*.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford.
- Clauson, G. (1997). Erken Türkçe'de Yabancı Unsurlar (C. KAYA, Çev.). *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8, 109-118.
- Csáki, È. (1996). Volga Boyu Kıpçak Lehçelerinde Orta Moğolca Ödünç Kelimeler. *Uluslararası Türk Dili Kongresi*, Ankara: TDK.
- Doerfer, G. (1963). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doerfer, G. (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doerfer, G. (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Eberhard, W. (1942). *Çin'in Şimal Komşuları* (N. Uluğtuğ Çev.). Ankara: TTK.
- Eren, H. (1950). Sibiryâ Türk Dillerinde Moğol Unsurları. *TD-B, III* (14-15), 35-43.
- Ermers, R. (1999). *Arabic Grammars of Turkic*. Brill: Leiden – Boston - Köln.

- Fazlullah, R. (2010). *Cami'ü't – Tevarih Selçuklu Devleti*. (E. Göksu ve H. H. Güneş, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Grousset, R. (2015). *Stepler İmparatorluğu (Attilâ, Cengiz Han, Timur)*. (H. İnalçık, Çev.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Golden, P. vd. (2000). *The King's Dictionary The Rasûlid Hexaglot*. Brill: Leiden-Boston-Köln.
- Gül, B. (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri*. Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Gül, B. (2010). İbni Mühennâ Lügati'nin Türk ve Moğol Dil Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi. *Türkbilig*, 19, 87-95.
- Gül, B. (2012). tarı- fiili ve Türevleri. *Bilig*, 61, 99-120.
- Gül, B. (2015a). Arap Harfli Moğolca Sözlüklerin Moğol Dili Tarihi Açısından Önemi. *Alkış Bitiği. Kemal Eraslan Armağanı* (B. Gül, (Ed.). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Gül, B. (2015b). Orta Asyadan Anadoluya Moğol Yayılımının Dilsel Sonuçları. *Türkbilig*, 187-200.
- Gül, B. (2016a). Eski Türkçe tarıyçı "Tarımcı, Ekinci" Adı Üzerine. *Türkbilig*, 32, 85-96.
- Gül, B. (2016b). *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. Ankara.
- Gül, B. (2017). Arap Harfli Moğolca Sözlüklerde Meyve Adları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 5, 10.
- İlimli Usul, D. (2016). *İlhanlı Döneminde Uygurlar*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Janhunen, J. (2003). *The Mongolic Languages*. London & New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Kaçalin, M. S. (1997). Hüseyinoğlu Hasan'ın Dört Dilli Sözlüğü: Şamilü'l- Luga. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 55-122.

- Karamanlioğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z. (1988). Türkçe ile Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yer. *TDAY-B*, 43-52.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük* (G. Karaağaç, Çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Lıgetı, L. (1962). Un Vocabulaire Mongol d'Istanbul. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XIV(1), 3-99.
- Lıgetı, L. (1963). Notes sur le Vocabulaire Mongol d'Istanbul. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. XVI, 103-174.
- Lıgetı, L. (2000). Bilinmeyen İç Asya. *Türkler Ansiklopedisi, I*. Ankara: Yeni Türkiye, 1031.
- Lkhagvajav, N. (2008). Hayvancılık Ülkesi Moğolistan'da Dünden Bugüne Dericilik.
- Mumcu Z. ve Akgür M. (2002). *Moğolistan Ülke Etüdü*. İstanbul: İTO Yayınları.
- Ögel, B. (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Bulgularına Göre)*. Ankara: T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öger A. ve Tek R. (2017). *Risale-i Dehkancılık (Çiftçilik Risalesi)*. Ahmet Turan Türk-Ekber Enveri-Zulhayat Ötkür-Kamile Serbest. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özaydın, A. (1997). Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfi el-Kazvinî. *İslam Ansiklopedisi*, 55, 15.
- Pelliot, P. (1931). Les Formes Turques et Mongoles dans la Nomenclature Zoologique du 'Nuzhatu-'l- Qulüb'. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 6(3), 555-580.
- Poppe, N.N. (1927). Das Mongolische Sprachmaterial Einer Leidener Handschrift. *Bulletin de l'Academie des Sciences de l'URSS*: 1009-1040; 1251-1274.
- Poppe, N.N. (1928). Das Mongolische Sprachmaterial Einer Leidener Handschrift. *Bulletin de l'Academie des Sciences de l'URSS*, 22-79.
- Poppe, N.N. (1938). *Mongols'skii Slovar' Muqaddimat al-Adab*. Çast I-II, Moskva-Leningrad.
- Poppe, N.N. (1955). The Turkic Loan- Words in Middle Mongolian. *CAJ* 1, 36-42.
- Poppe, N.N. (1962). Die Mongolischen Lehnwörter in Komanischen. *Nemeth Armağanı*, 331-340.

- Poppe, N.N. (1965). *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Poppe, N.N. (2009). *Zemahşeri Mukaddimetü'l – Edeb (Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü)* (M. S. Kaçalın, Çev.). Ankara: TDK.
- Rachewiltz, I. (1972). *Index to The Secret History of the Mongols*, Bloomington.
- Rybatzki, V. (2003). Middle Mongol. *The Mongolic Languages*, (J. Janhunen, Ed.) London & New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Safran, M. (1993). *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgatlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 137 (1), A.27.
- Saitô, Y. [Ter] (2006). *Kitâb Majmû' Turjumân Türkî wa-'ajamî wa-Muğalî: Text and Index*. Kyôto.
- Şahin, M. (2013). Orta Çağ'da Herât Bölgesinde Tarım, Tarımsal Sulama ve Sulama Hukuk. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 50, 211-223.
- Şahin, U. (2017). *Rasulid Hexaglot: The King's Dictionary'nin Moğolca Söz Varlığı*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Tatar, M. M. (2004). Türk Dilinden Batı Moğol Lehçesine Girmiş Tarım Terminolojisi. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 23-26 Eylül*, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2807-2820.
- Tekin, T. (1982). Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *TTK Belleten Dergisi*, XLVI (184), 795-838.
- Temir A. (1955). Türkçe İle Moğolca Arasındaki İlgiler. Ankara: *AÜ DTCF*, XIII (1-2).
- Togan, İ. (2002). Çinggis Han ve Moğollar. *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 235-255.
- Toparlı, R. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: TDK.
- Tsevel, Y. (1966). *Mongol Xelnii Tovç Tailbar tol*. Ulaanbaatar.
- Tuna, O. N. (1972). Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler. *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 209-250.

Varisco, D. M. and Smith, G. R. (1998). *The Manuscript of al-Malik al-Afdal al-'Abbās b. 'Alī b. Dā'ūd b. Yusūf b. 'Umar b. 'Alī Ibn Rasūl (d. 778/1377). A Medieval Arabic Anthology from the Yemen*, (Warminster, Ed.), UK.

Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb (Hvarizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüşhası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 535.

<http://www.iranicaonline.org/articles/rasulid-hexaglot>

<http://www.tdk.gov.tr>

Modern Moğolca Dizin

<i>açih</i> , 36	<i>burguy</i> , 82	<i>havçūr</i> , 82
<i>adguus(an)</i> , <i>aduuus(an)</i> , 93	<i>but</i> , 39	<i>hēr</i> , 46
<i>aduu(n)</i> , 93	<i>buuday/ buda</i> , 54	<i>heveg</i> , 57
<i>alh(an)</i> , 83	<i>bürdü</i> , 86	<i>hivs(en)</i> , 61
<i>alim</i> , 64	<i>cigd</i> , 65	<i>holiṣō</i> , 56
<i>ambar</i> , 48	<i>çineh</i> , 36	<i>honi</i> , 99
<i>amu(n) tariγ-a</i> , 55	<i>dars(an)</i> , 69	<i>hormoy</i> , 61
<i>anar</i> , 65	<i>deveh</i> , 35	<i>hovō</i> , 81
<i>anjis(an)</i> , 78	<i>elhegdeh</i> , 37	<i>hörō(n)</i> , 81
<i>ṣöl</i> , 46	<i>esgiy</i> , 74	<i>hövön(g)=köbeng</i> , 58
<i>ṣū</i> , 69	<i>gasna</i> , 82	<i>huṣ</i> , 99
<i>arçūr</i> , 60	<i>gazar</i> , 45	<i>hūçrah/ Ücreh</i> , 39
<i>argal</i> , 87	<i>ger</i> , 49	<i>hū</i> , 48
<i>argamc</i> , 83	<i>ger tegerme</i> , 79	<i>hudag</i> , 86
<i>arvay</i> , 55	<i>gonid</i> , 72	<i>hulan</i> , 95
<i>azraga</i> , 93	<i>gū(n)</i> , <i>gegüü</i> , 94	<i>hulgana</i> , 96
<i>baas</i> , 87	<i>gulir/ guril</i> , 57	<i>huls</i> , 71
<i>bal</i> , 75	<i>günjid</i> , 70	<i>hur</i> , 50
<i>balçig</i> , 45	<i>hadah</i> , 34	<i>hüns(en)</i> , 73
<i>biyaşlag/ biyaslag</i> , 75	<i>hadās(an)</i> , 80	<i>igdeh</i> , 37
<i>bös</i> , 59	<i>hadūr</i> , 78	<i>iligi</i> , 59
<i>būrṣag</i> , 54	<i>hagalāh</i> , 36	<i>iljig</i> , <i>iljigen</i> , 94
<i>budā</i> , 73	<i>hatgah</i> , 33	<i>jims</i> , 64

<i>keli-</i> , 33	<i>songino</i> , 62	<i>tutraga</i> , 56
<i>köbeng</i> , 58	<i>sū</i> , 76	<i>umdâ(n)</i> , <i>undâ</i> , 77
<i>kümlig</i> , 61	<i>süh</i> , 82	<i>unaga</i> , 95
<i>lavay/ navç</i> , 63	<i>şabtal-a</i> , 68	<i>ungas</i> , 74
<i>liyr</i> , 65	<i>şavar</i> , 45	<i>urgah</i> , 34
<i>luus</i> , 95	<i>şavşih</i> , 35	<i>us</i> , 85
<i>mod(on)</i> , 73	<i>şumül</i> , 97	<i>ūt</i> , 81
<i>mori</i> , <i>morin</i> , 92	<i>tahia</i> , 98	<i>utsan</i> , 83
<i>namar</i> , 51	<i>talh(an)</i> , 58	<i>üher</i> , 92
<i>naran çeçeg</i> , 70	<i>tamah</i> , 38	<i>ür</i> , 53
<i>navç</i> , 63	<i>tarag</i> , 76	<i>üree(n)</i> , 96
<i>nisingkü</i> , 71	<i>taria</i> , 54	<i>ütrem</i> , 43
<i>ogtloh</i> , 35	<i>tarih</i> , 32	<i>üzem</i> , 68
<i>or</i> , 45	<i>tariaç</i> , 40	<i>zārmaglah</i> , 37
<i>oyms(on)</i> , 62	<i>tatāl</i> , 86	<i>zemsig</i> , <i>zer zemsig</i> , 83
<i>ölön</i> , 44	<i>tatūr</i> , 78	
<i>ömd</i> , 61	<i>tegnūr</i> , 84	
<i>ömsöh</i> , 38	<i>tērem</i> , 79	
<i>öndög</i> , 75	<i>tegerm-e bilegüü/</i> <i>tegerm-eyin çilagu</i> , 79	
<i>örgös</i> , 72	<i>torgo</i> , 74	
<i>övs(ön)</i> , 71	<i>tos</i> , 70, 76	
<i>samar</i> , 67	<i>tsavçih</i> , 34	
<i>sarimsag</i> , 62	<i>tsetseg</i> , 63	
<i>saşah</i> , 33	<i>tugul</i> , 94	
<i>seveg</i> , 56	<i>tūhiy</i> , 64	

ARAP HARFLİ MOĞOLCA SÖZLÜKLERDE TARIM TERMİNOLOJİSİ

ORIJINALLIK RAPORU

%**2**

BENZERLİK ENDEKSİ

%**1**

İNTERNET
KAYNAKLARI

%**1**

YAYINLAR

%**0**

ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1

www.genelturktarihi.net
İnternet Kaynağı

<%**1**

2

www.ayk.gov.tr
İnternet Kaynağı

<%**1**

3

www.paradoxfan.com
İnternet Kaynağı

<%**1**

4

KARAHAN, Akartürk. "Paşa Yavuzarslan,
Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü, Tiydem
Yayıncılık, Ankara, 2009, 333 s.", Prof. Dr.
Nazım Hikmet POLAT, 2009.
Yayın

<%**1**

5

Submitted to Afyon Kocatepe University
Öğrenci Ödevi

<%**1**

6

www.turkiyat.selcuk.edu.tr
İnternet Kaynağı

<%**1**

7

tavizsiz.blogspot.com
İnternet Kaynağı

<%**1**